

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2001 metai

1

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2001

1

VILNIUS 2002

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2001

1

VILNIUS 2002

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio Universitetas

Redakcinės kolegijos adresas:
Kražių g. 5, 2001 Vilnius
<http://www.crosswinds.net/~istorija/lim.html>

RECENZIJOS, ANOTACIJOS

Przeszłość odległa i bliska. Marcelemu Kosmanowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin. Poznań, 2000. 481 p.

Didelės apimties, keturiasdešimt aštuonių autorių straipsnių rinkinį, pagerbdami Poznanės A. Mickevičiaus universiteto profesoriaus Marcelio Kosmano šešiasdešimtmečio jubiliejų, paminėtą 2000 m., sudarė ir išleido universiteto Politinių mokslų ir žurnalistikos instituto suburtas redakcinis komitetas, pirmininkaujamas Kazimierzo Robakowskio. Rinkinyje Janas Seredyka aptarė Marcelio Kosmano istorinius tyrinėjimus, o Janas Załubskis apžvelgė profesoriaus politologinius arba jiems artimus veikalus, vykdomus projektus. Žaneta Połowczyk paskelbė 1963–2000 m. Marcelio Kosmano darbų bibliografiją, kurioje suregistruota per tūkstantis darbų: daugiau kaip keturiasdešimt knygų, beveik tūkstantis straipsnių. Jubilias per gyvenimą aprėpė nepaprastai plačią chronologiją – XV–XX a. politines aktualijas.

Diduma mokslinių profesoriaus tyrimų, kurie apėmė XV–XVIII a. laikotarpį, skirti Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės praeičiai. Pažymėtini veikalai apie bažnyčių ir religijos istoriją (monografijos apie Lietuvos DK reformaciją ir kontrreformaciją XVI–XVII a., evangelikų bažnyčių raidą XVII a. antrojoje pusėje – XVIII a., senosios Lietuvos visuomenės krikščionėjimą). Jo plunksnai priklauso Baltarusijos istorija, kurioje pristatoma Lenkijos istoriografijos interpretacija. Jis rašė skyrius daugiatomei Pomeranijos istorijai, kurią sudarė Gerardas Łabuda. M. Kosmanas yra sudaręs kelias dešimtis straipsnių rinkinių. Eidamas Kurniko bibliotekos direktoriaus pareigas 1976–1982 m. aktyviai rengė bibliotekos mokslinių darbų rinkinius: iš dvylikos jau pasirodžiusių „Pamiętnik Biblioteki Kórnickej“ tomų sudarė ir redagavo net septynis.

Marcelis Kosmanas – nenuilstantis Lietuvos istorijos veikalų – straipsnių, šaltinių rinkinių, monografių recenzentas. Jo recenzijos profesionaliuose istorijos žurnaluose jau nuo 1971 m. pažindino Lenkijos istorikus su Z. Ivinskio, K. Jablonskio, B. Dundulio, J. Lebedžio, A. Tylos, R. Krasausko, R. Plečkaičio, M. Jučo, J. Jurginio,

A. Sabaliausko, F. Sliesoriūno ir kitų istorikų veikalais, su K. Jablonskio, R. Jaso, L. Truskos šaltinių publikacijomis.

Kita didelė profesoriaus darbų sritis yra svarstymai apie istorinės realybės ir istorijos meninės vizijos santykius. Lenkijos profesorius yra nepralenkiamas H. Sienkiewicziaus veikalų ir jo knygų veikėjų prototipų žinovas. Lenkijos skaitytojams profesorius gerai pažįstamas kaip įdomiai rašantis istorijos mokslo populiarintojas: jis parašė apie dešimtį tokio pobūdžio knygų (apie Vytautą, Jogailą, karalienę Boną), kurios skaitytojų buvo taip skaitomos, jog buvo kelis kartus pakartotinai leidžiamos. Prieštarlingiausiai galima vertinti jo veiklos sritį sudaro politologiniai veikalai ir žiniasklaidai skirti tekstai, kurie iš dalies formuoja Lenkijos viešąją nuomonę apie Lietuvos vietą šioje Europos dalyje ir kurie praeities interpretacijas naudoja politiniams tikslams argumentuoti. M. Kosmanas aktyviai dalyvauja stambaus masto projekte, kuriame nagrinėjama politinės kultūros problematika, jis sudarė du toms straipsnių rinkinius, skirtų ciklui „Politinė kultūra Lenkijoje“. Lenkijos politologai, kaip galima spręsti iš profesoriaus garbei išleisto rinkinio tekstų, labiausiai vertina tuos jubilieato tekstus, kurie Lietuvą iki šiol traktuoja kaip buvusios Lenkijos rytinių „kresų“ dalį. Juose Lietuva domina kaip Lenkijos rytinių sienų paribys.

Pagrindines Marcelio Kosmano interesų sritis atspindi ir jo garbei išleistas straipsnių rinkinys. Jį sudaro keturi skyriai: istorija (21 straipsnis, apimantis laikotarpį nuo seniausių laikų iki XX a.), politologija (10 straipsnių), spaudos ir žurnalistikos istorija (8 straipsniai) ir įvairenybės (8 straipsniai). Dėmesį sutelksime ties ta knygos dalimi, kuri skirta istorijai.

Empirinės medžiagos naujumu išsiskiria XVI–XVIII a. istorijai skirti Januszo Bylińskio (apie Piotro Stabrowskio tarnavimą Kristupui Radvilai Perkūnui), Jano Seredykos (apie vyskopus-pakanclerius ir kanclerius, valdant Zigmantui ir Vladislavui Vazoms), Jaceko Sobczako (apie totorius Lenkijos-Lietuvos valstybėje privačiose valdose), Januszo Tazbiro (apie knygas ir jų autorius, kurių niekada nebuvo), Henryko Wisnerio (apie du Jonušo Radvilos užsakytus ir nukaldintus medalius). XVII a. Respublikos karo 1658–1667 m. su Rusija baigiamąjį etapą ir Ukrainos pozicijas aptarė Leszekas Podhorodeckis, neišvengęs valstybės pavadinimų painiavos – jau XVII a. viduryje Abiejų Tautų Respubliką straipsnio pavadinime vadinamas Lenkijos Respublikos vardu. Grzegorz Błaszczykas ėmėsi aptarinėti šiuo metu plačiai eksploatuojamą jau prieš kelis dešimtmečius Juliuszo Bardacho suformuluotą ir analizuotą tezę apie Lietuvos DK ir Abiejų Tautų Respublikoje XVI–XVIII a. pasireiškusią politinio identiteto formą kaip „politinės tautos koncepciją“. Ją autorius papildė keliais naujais faktais, patvirtinančiais, kad buvo taip suprantančių politinį identitetą, tačiau analizės nepagilino nei konceptuali, nei interpretacijos požiūriu, o „politinės tautos“ identiteto apraiškas XVI–XVII a. sutapatino su

lenkiška savimone. Dar daugiau prieštarigų minčių sukėlė Henrykos Ilgiewicz straipsnis apie „Vilniaus imperatoriškąją medicinos draugiją (1805–1915)“. Autorė yra vilnietė, todėl buvo galima tikėtis, kad ji galėtų sintetinti ir Lietuvos, ir Lenkijos istoriografijų tyrinėjimus. Žvelgiant į straipsnio nuorodas atrodytų, kad vilnietė autorė siekia pristatyti, remdamasi XIX a. specialiaja spauda ir Draugijos archyvu, netyrinėtą Lietuvos istoriografijoje reiškinį: Lietuvos istoriografijai atstovauja du S. Biziulevičiaus (1960), L. Gylienės (1979) straipsniai ir viena – V. Skardžiuvienės bei A. Telyčėno monografija (1988) – visi jie tyrė vieną kurią draugijos veiklos sritį. Tačiau H. Ilgiewicz visai ignoravo straipsnių rinkinį „Vilniaus medicinos draugija 1805–1985“, išleistą 1988 m. „Mokslo“ leidyklos, skirtą specialiai šios draugijos istorijai. Šiame straipsnių rinkinyje išspausdinti straipsniai apie draugijos veiklą XIX a., parašyti remiantis ta pačia spauda, kuria rėmėsi H. Ilgiewicz, ir draugijos archyvu, tad jau daugiau kaip prieš dešimtį metų diduma archyvinės medžiagos ir empirikos buvo įvesta į mokslinę apyvartą. 1988 m. Vilniuje išleisto straipsnio rinkinio privalumas yra tas, kad jį rašė medikai, kurie galėjo kvalifikuotai įvertinti draugijos įnašą į to meto mokslo – medicinos istoriją ir visos Europos, ir regiono mastu. Jei autorė būtų laiku pastebėjusi antrąjį straipsnių rinkinį „Vilniaus medicinos draugija (1805–1998)“, Vilnius, 1999, būtų galėjusi susirinkti informaciją iš D. Triponienės straipsnio apie specialioje medicinos spaudoje skelbtus medikų straipsnius, skirtus šios draugijos įnašui į mokslo istoriją, ir jų pasirodytų daug daugiau nei trys. Paradoksalu, kad rinkinyje, skirtame M. Kosmanui, kuris nuolat seka naujausius Lietuvos istorikų darbus ir juos pristato Lenkijos visuomenei, išspausdintas straipsnis, ignoruojantis tokios jungties būtinybę.

Įdomiame istorinės ir meninės tiesos santykiams skirtame poskyryje Lechas Ludorowskis straipsnyje apie H. Sienkiewicziaus Trilogiją, svarsto apie romanus kaip apie tautinį ir kartu universalųjį epą, o Tadeusz Bujnickis pristato naujausiose „Tvano“ interpretacijose, jo nuomone, nepelnytai užmirštą bežemių bajorijų institutą – laudą, kuri, jo nuomone, buvusi kolektyvinis romano veikėjas.

Keli straipsniai skirti istoriografijai: Jarosławo Paneko apie čekų istoriografiją XX amžiaus pabaigoje ir tęstinumo problemas; Józefas Długosz surinko informaciją apie XVIII–XIX a. šaltinių – Lenkijos ir jos valstybių kaimynių valstybinių sutarčių publikacijas. Artimas istoriografijos ir istorinio identiteto studijoms savo problematika Jerzo Strelczyko straipsnis apie Piastų tradicijas ir Piastų mitą naujausiais laikais. Janas Rzońca nagrinėja informaciją apie pasikėsinimą į civilinės valdžios vadovą A. Wielopolski, išdėstytą M. V. Bergo knygoje (unikate) apie 1863–1864 metų sukilimą.

Iš XX a. istorijai skirtų straipsnių savo empirinės medžiagos naujumu išsiskiria Władisławo Gillio straipsnis apie akciją „Wisła“, kurios metu, remiantis etniniu

principu, keliais etapais buvo iškeldinami ukrainiečiai iš žemių, po Antrojo pasaulinio karo atitekusių Lenkijai: 1945–1956 m. į Ukrainos Tarybinę Respubliką, o nuo 1947 m. sausio mėnesio – 140 000 asmenų į vadinamąsias „atgautąsias žemes“ – Lenkijos Liaudies Respublikos šiaurės vakarus. Antrojo pasaulinio karo metais Lenkijos ir Lietuvos emigracijos atstovų svarstydam Lenkijos ir Lietuvos konfederacijos projektui skirtas Zbigniewo Lenarczyko straipsnis. Zachariaszas S. Jabłonskis aptarė 1918–1939 m. Lenkijos piligrimų ryšius tarp Poznanės ir Jasna Guros, o prekybinius Gdansko ir Voluinės bei Palenkės ryšius – Józefas Stanieliewiczus. Kazimierz Robakowski – Lenkijos visuomenės ir partijų požiūrį 1944–1947 m. į tautines problemas; Lenkijos išeivijos valdžios prezidentui nuo 1972 m. Edwardui Raczyńskiui skirtas Stanisławo Sławomiro Niciejo straipsnis. Savo eseištininiu pobūdžiu išsiskiria Adamo Maldzio straipsnis apie šiuolaikinės Baltarusių visuomenės santykį su istoriniu palikimu, apie istorinio palikimo reikšmę formuojantis tautiniam identitetui.

Rinkinys, skirtas profesorium M. Kosmanui, vienam produktyviausių Lenkijos istorikų ir aprėpusiam įvairiausių Lietuvos DK istorijos problematiką, besidominčiam lituanistikai plačiąja prasme, patrauks savo temų, požiūrių įvairove, požiūrių, atspindinčių ne vieną kurį, bet kelias šiuolaikinės Lenkijos istoriografijoje ryškėjančias santykio su Lenkijos ir Lietuvos praeitimi tēkmes.

Ingė L u k š a i t ė

J a n T ė g o w s k i. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów (Biblioteka Genealogiczna. T. 2). Poznań-Wrocław: Wydawnictwo Historyczne, 1999. 320 p.

Viduramžiais giminė buvo viena svarbiausių socialinių struktūrų. Visuomenėje, kurioje valdžia funkcionavo tarpasmeninių santykių pagrindu, giminaičiai buvo natūralūs partneriai, pasitelkiami sprendžiant valdymo problemas, iš jų buvo tikimasi pagalbos konfliktų metu ir pan. Todėl giminiškus ryšius atskleidžiantys genealoginiai tyrimai visuomet yra labai naudingi, jie padeda geriau suvokti istorinių įvykių aplinkybes, pagrindinius jų dalyvius. Ypač tai aktualu tiriant menkai šaltinių atspindimus laikotarpius, kuomet net ir lakoniškos žinios apie istorinį asmenį supančius žmones gali atskleisti neaiškius jo veiklos motyvus.

Pastaraisiais dešimtmečiais nemažai tyrimų susilaukė Lietuvos bajorų giminės (M. Malczewskos, K. Pietkiewicziaus, W. Peltzo, E. Kelmos ir kt. darbai), tuo tarpu paskutinėms išsamesnėms kunigaikščiams skirtoms Józefo Wolffo genealoginėms studijoms jau daugiau kaip šimtas metų¹. Per tą laiką atsirado naujų šaltinių, tačiau Jano Tęgowskio knygos apie pirmąsias Gediminaičių kartas dauguma išvadų pagrįstos nauju žvilgsniu į tuos pačius šaltinius.

J. Tęgowskis yra pastaruoju metu suklestėjusios ir tyrimo metodus bei šaltinių kritiką išstobulinusios lenkų genealoginės mokyklos atstovas, žymaus istoriko Kazimierzo Jasińskiego mokinys². Knyga skirta pirmoms trimis Gediminaičių kartoms. Iš viso pateiktos 130 asmenų, gyvenusių XIV–XV a., biogramos. Imponuoja autoriaus erudicija, šalia lietuvių istorikų darbų, kas modernioje lenkų istoriografijoje jau tampa norma, naudojami rečiau sutinkami čekų, vengrų, rumunų istoriografija ir šaltiniai. Dažnu atveju J. Tęgowskis remiasi savo paties mokslinėje periodikoje paskelbtais tyrimais, į kuriuos kartkartėmis nusiunčia skaitytoją ieškotis platesnės argumentacijos (pvz., Gedimino vaikų gimimo datų, Patriko, Vytauto žmonų klausimais). Tai šiek tiek menkina knygos vertę, nes tokioje sintetinėje studijoje norėtuši perskaityti bent jau pagrindinius argumentus.

XIV–XV amžių tyrimą smarkiai sunkinantį šaltinių trūkumą autorius bandė kompensuoti nauja tyrimo metodika. Vienas pagrindinių jos bruožų yra griežtas chronologijos taikymas, todėl galima daugiau ar mažiau patikimai nustatyti asmenų aktyvios politinės veiklos ir vaikų gimimo datas. Taikydamas tokią metodiką, lenkų istorikas iš esmės pakoregavo Gediminaičių genealogiją. Jam pagaliau pavyko rasti deramą vietą kunigaikščių dukterims, kurias ankstesni istorikai dažniausiai nukeldavo į paskutinę vietą, lyg mergaitės tuomet gimdavo tik po berniukų. Štai kaip atrodo Tęgowskio nustatytas Gedimino vaikų eiliškumas: Narimantas Glebas, Elzbieta, Vytautas, Algirdas, Marija, Karijotas Mykolas, Jaunutis Jonas, Kęstutis, Aldona Ona, Liubartas Dimitras, Manvydas, Eufemija, Elena, Aigustė Anastazija (p. 19). Vaikų gimimo datos buvo pakoreguotos ir Algirdo šeimoje, be to, surastas lig tol istorinėje literatūroje neminėtas nežinomo vardo Algirdo sūnus iš pirmos santuokos (p. 52, 73). Tuo tarpu Konstantinas nelaikomas Algirdo sūnumi, o Čartoriskių protėviu vadinamas Konstantinas Karijotaitis (p. 95–96, 177–182). Nors daug kur polemizuoja su T. Wasilewskio darbais, Tęgowskis sutinka su jo nustatyta Jogailos gimimo data (apie 1361–1363 m.), paverčiančia šį kunigaikštį ne pirmuo-

¹ J. W o l f f, *Ród Gedimina*, Kraków, 1886; J. W o l f f, *Kniazowie litewsko-ruscy od konca czternastego wieku*, Warszawa, 1895.

² Beje, šio tyrinėtojo Mazovijos Piastams skirta knyga (K. J a s i n s k i, *Rodowód Piastów mazowieckich*, Poznań–Wrocław, 1998) pradėjo seriją „Biblioteka Genealogiczna“, kurioje pasirodė ir recenzuojamoji monografija.

ju, o tik ketvirtuoju Algirdo ir Julijonos sūnumi. Ypač daug naujų duomenų yra Kęstučio ir jo palikuonių biogramose. Autorius gana įtikinamai parodo, kad Birutė galėjo būti vienintelė Kęstučio žmona (p. 196–200), tačiau jo spėjimas, kad šiai santuokai priešinosi Jaunutis ir dėl to kilo sąmokslas prieš jį, yra ne daugiau kaip šaltiniais neparemta ir tik datų sutapimu grindžiama prielaida. Tęgowskiis dar kartą grįžo prie Vytauto žmonių problemas teigdamas, kad pirmoji Vytauto žmona buvo Smolensko kunigaikščio duktė Ona, antroji – Mykolo Jonaičio Alšėniškio duktė Julijona (anksčiau manyta, kad ji buvo Jono Algimantaičio Alšėniškio duktė) (p. 208–210). Abiem atvejais tai yra tik hipotezės, nes vienalaikiai šaltiniai nenurodo Vytauto žmonių tėvų, tačiau vienaip ar kitaip jos yra labiau pagrįstos nei Vytauto žmonių kilmę tyrusio I. Jonyno teiginys, kad pirmoji Vytauto žmona buvo lietuvių kunigaikščio Sudimanto sesuo (šią nuomonę pagrįstai sukritikavo jau S. C. Rowellas³). Julijonos kilmę galutinai nustatyti neleidžia dvi viena kitai prieštaraujantios Jano Długoszo ir Vytauto sekretoriaus Petro Volframo žinutės. Dar įdomesnių rezultatų davė Kęstučio dukters Ringailės Onos biografijos tyrimas. Pasirodo, po pirmojo vyro Mazovijos kunigaikščio Henriko mirties ji buvo ištekėjusi dar tris kartus už Moldovos ir Valakijos kunigaikščių (p. 228–231). Šie ir kiti atskleisti kunigaikščių vedybų atvejai yra ne vien paprastas valdovų dinastijos atstovų genealoginės lentelės papildymas. Jie leidžia numanyti už šių vedybų slypinčius naujų sąjungų, naujų politikos kryptių projektus.

Viena įdomiausių yra Karijotui ir Karijotaičiams skirta darbo dalis. J. Tęgowskiui pavyko ne tik nustatyti kelis nežinotus Karijoto sūnus bei dukterį, bet ir naujai pažvelgti į jo šeimos istoriją (p. 164–189). Karijotaičiai XIV a. antroje pusėje gana savarankiškai valdė Podolę, leno santykiais susiję su Vengrijos ir Lenkijos karaliais. Tas faktas, kad Karijotaičiai dokumentuose pasirodydavo poromis, leido Tęgowskiui spėti, kad Podolėje egzistavo diarchinis valdymas, panašus į E. Gudaivičiaus ištirtą Lietuvos didžiųjų kunigaikščių valdžios paskirstymą⁴. Tai, kad atėmus Podolę, jaunesnieji Karijotaičiai rado prieglobstį Vengrijos karaliaus žemėse, dar labiau paryškina plačius Gediminaičių kontaktus, jų aktyvų vaidmenį Vidurio Rytų Europos politiniame gyvenime.

Šiame kontekste minėtinos J. Tęgowskiio ištirtos dinastinės vedybos su vokiečių ir čekų kunigaikščiais. Papildytas ir lietuvių kunigaikščių, ištekėjusių už lenkų bei mazovių kunigaikščių sąrašas, be kita ko, paaiškinantis kai kurių lietuvių kilmingųjų karjeras Lenkijoje ir Mazovijoje (p. 63–64, 89–90).

³ S. C. R o w e l l, Gediminaičių dinastinė politika Žemaitijoje 1350–1430 m., *Žemaičių praeitis*, 1994, t. 3, p. 133–134.

⁴ Э. Г у д а в и ч ю с, По поводу так называемой „диархис“ в Великом Княжестве Литовском, *Feodalisms Baltijos regiona*, Rīga, 1985, lpp. 35–45.

Toliau nevardydamas naujų J. Tęgowskio išvadų, pažymėsiu didžiosios jų dalies hipotetiškumą. Dėl šaltinių trūkumo, jų lakoniškumo ar prieštaringumo kitaip ir būti negalėjo. Beveik visas žinias apie pagonišką Lietuvą randame kaimyninių šalių kronikose, kurių autoriai menkai domėjosi vidiniu krašto gyvenimu. Be to, viduramžiais retai kreipta dėmesio į tikslų žmogaus amžių, vartoti itin nekonkretūs „jauno“, „seno“ ir pan. apibūdinimai, neminimi anksti mirę vaikai, netekėjęsios dukterys. Todėl autoriaus drąsa ir „rizikingos“ hipotezės yra greičiau darbo privalumas. Vis dėlto negalima nepastebėti pernelyg didelio noro priskirti nežinomos kilmės kunigaikščių žinomoms kunigaikščių giminėms. Pavyzdžiui, 1379 m. Jogailos ir Kęstučio sutartyje su Vokiečių ordinu liudijęs „Jorge Kasusna“ visai nebūtinai turėjo būti Ivano Patrikaičio (apie kurį, beje, žinome tik iš vienos užuominos Ordino kelių aprašymuose) sūnus (p. 31). Kitame dokumente paminėtas Jurgio tėvavardis „Ivanovič“, žinant šio vardo populiarumą, dar nieko nesako. Reikia prisiminti K. Jasińskiego teiginį, cituojamą ir mūsų autoriaus, kad populiaraus vardo vartojimas yra nepakankamas kriterijus genealoginei jungčiai įrodyti⁵. Be to, galima rasti argumentų, kurie rodytų, kad šis kunigaikštis greičiausiai nepriklausė valdančiajai dinastijai. Minėtoje 1379 m. sutartyje „Jorge Kasusna“ yra paminėtas prie didžiojo kunigaikščio bajorų, tarp kurių nebuvo nė vieno Gediminaičio⁶. 1388 m. Dimitro Algirdaičio priesaikoje Jogailai jis liudijo po bajoro Minigailos, nenurodant jokios giminystės su dokumento kontrahentais⁷. Ir čia jis įrašytas prie „bojare brata“, o tai leidžia manyti, kad jis buvo Jogailos tarnybinis kunigaikštis. Panašus yra ir kunigaikščio Jurgio Taločkos atvejis. Dokumentuose jis niekur nevadinamas Jogailos ar Vytauto giminaičiu. Ypač stebintų Vytauto dokumento tekstas⁸, nes Jurgis Taločka, pasak Tęgowskio, buvo didžiojo kunigaikščio sūnėnas, Vytauto brolio Vaidoto sūnus (p. 202–203). Greičiausiai spėjamas Vaidoto sūnus Jurgis ir Jurgis Taločka yra du skirtingi asmenys. Beje, 1384 m. sutartyje, kuria remiasi Tęgowskis, liudijo dar vienas Jurgis⁹, kurį būtų galima identifikuoti su Jurgiu Taločka. Iš visko sprendžiant, jis taip pat buvo ne Gediminaičių kilmės tarnybinis kunigaikštis, Vytauto grupuotės atstovas¹⁰.

⁵ K. J a s i n s k i, Problemy identyfikacji osób w badaniach mediewistycznych, *Genealogia: problemy metodyczne w badaniach nad polskim społeczeństwem średniowiecznym na tle porównawczym*, pod red. J. Hertla, Toruń, 1982, s. 9–26.

⁶ *Codex diplomaticus Lithuaniae*, ed. E. Raczynski, Vratislaviae, 1845, p. 55.

⁷ *Akta unji Polski z Litwa 1385–1791*, wyd. S. Kutrzeba i W. Semkowicz, Kraków, 1932, s. 22.

⁸ *Kodeks dyplomatyczny katedry i diecezji wileńskiej*, wyd. J. Fijałek i W. Semkowicz, Kraków, 1932–1948, s. 66.

⁹ *Codex epistolaris Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430*, ed. A. Prochaska, Cracoviae, 1882, p. 4.

¹⁰ Žr. R. P e t r a u s k a s, Giminaičiai ir pavaldiniai: Lietuvos bajorų grupės XIV a. pabaigoje – XV a. I pusėje, *Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono. Prof. Broniaus Dundulio atminimui*, Vilnius, 2001, p. 108–112.

Šie du asmenys toli gražu nėra pagrindiniai monografijos herojai, tačiau jų pavyzdžiai rodo pernelyg drąsaus to paties vardo asmenų identifikavimo problemškumą. Neįtikina ir kai kurių kitų Gediminaičių priskyrimas. Labiausiai abejotinas yra Skirgailos dukters „atradimas“ (p. 104–105). Šaltiniuose net nėra duomenų, kad Skirgaila būtų vedęs. Tęgowskio cituojamame tekste kalbama tik apie „kunigaikštytę“, nenurodant nei jos vardo, nei kilmės. Tame pačiame šaltinyje minima ir daugiau „bevardžių“ kunigaikštyčių – jų Jogailos dvare tuo metu jų gyveno ne viena (tarp jų ir „domina ducissa filiastris ducis Witoldi“¹¹, kurią galbūt galima tapatinti su Tautvilo dukterimi Jadvyga). Neaišku, ar pagrįstai, sekant kai kuriais rusų metraščiais, prie Algirdo sūnų priskiriamas Minigaila (p. 147–148). Galima dalykas, kad rusų metraščių autorius suklaidino artimi įtakingo XIV a. pab. – XV a. pr. bajoro Minigailos ryšiai su Jogailos šeima.

Svarbus genealoginių darbų elementas yra genealoginės lentelės. Jos sudarytos gerai, nesunkiai suprantamos. Deja, šių lentelių kaip pagalbinės priemonės vertę menkina tai, kad į jas be išlygų įtrauktos kai kurios ne itin patikimos, ką pripažįsta ir pats autorius, genealoginės jungtys. III lentelėje yra korektūros klaida: kunigaikščiai Krošinskiai tekste kildinami iš Mykolo Andriejajaičio Algirdajaičio (p. 71–72), o lentelėje – iš jo brolio Teodoro (p. 308).

Akivaizdu, kad J. Tęgowskio studija yra naujas žingsnis LDK istoriografijoje. Jo tyrimų metodai turėtų tapti kiekvieno genealogo savastimi. J. Tęgowskis patikrino nemažai istoriografijoje paplitusių, iš monografijos į monografiją keliaujančių teiginių. Daugelis hipotezių skatina norą diskutuoti, o tai yra neabejotinas knygos pasiekimas. Tačiau kartu kyla klausimas apie genealoginių tyrimų ribas. Jie gali suteikti daug naujų duomenų, atverti netikėtas tyrimų perspektyvas, tačiau prasmę turi tik socialinės istorijos kontekste. J. Tęgowskio knygos skyrius apie Karijotaičius, samprotavimai apie didžiojo kunigaikščio sosto paveldėjimo problemą (jo tyrimai patvirtino literatūroje jau išsakytą teiginį, kad pagoniškoje Lietuvoje nebuvo laikomasi primogenitūros principo), apie kunigaikščių valdžios evoliuciją leidžia tikėtis naujų studijų, skirtų dar menkai ištirtai LDK kunigaikščių politinei istorijai, žemėvaldai, konfesinei veiklai.

Rimvydas P e t r a u s k a s

¹¹ *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420*, wyd. F. Piekosinski, Kraków, 1896, s. 285.

Tomasz K e m p a. **Mikolaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616), wojewoda wileński.** Warszawa: Semper, 2000. 381 p.

Tebūnie leista pradėti nuo asmeniškų įspūdžių. Šią knygą iš pradžių skaičiau godžiai, rydamas tarsi intriguojantį detektyvą. Antrąją pusę užbaigiau „iš reikalo“, paprašytas parašyti recenziją. Dalykas paprastas: Tomaszo Kempos knyga nėra nei kaip nors ypatingai siužetiškai intriguojanti, nei itin literatūriškai išmoninga, tad nebent prisiekęs Radvilos Našlaitėlio gerbėjas gali ją perskaityti su didžiausiu susidomėjimu nuo pradžios iki pat galo. Tokio populiarumo veikiausiai nesiekė nė pats studijos autorius, parašęs tradicinį istorinį veikalą, dažniausiai pravartų konsultuojantis kokių nors konkrečių reikalų, o ne skaitomą skonėjantis *in extenso*.

Kaip knygos anotacijoje pažymi St. Alexandrowiczius, ši knyga yra pirmasis visapusiškas nepaprastos Našlaitėlio asmenybės biografijos ir visų jos veiklos sričių apibendrinimas, pagrįstas gausiais archyviniais šaltiniais (panaudota per 20 archyvų ir rankraštytų medžiaga iš Lenkijos, Vilniaus, Minsko, Sankt Peterburgo ir Vienos). Įspūdingai atrodo ir 136 pozicijų spausdintų šaltinių sąrašas; historiografijos veikalus sunku ir suskaičiuoti (turbūt netoli 400). Dera nulenkti galvą Tomaszo Kempos informuotumui ir erudicijai: dėl to veikalą nesunku numatyti ilgai būsiant aktualų ir pravartų.

Knygoje apžvelgiami ir nagrinėjami Mikalojaus Kristupo Radvilos biografijos tarpiniai (vaikystė, studijų metai, ligota senatvė) ir įvairiapusiška Našlaitėlio asmenybės raiška: dalyvavimas politiniame gyvenime, religingumas, ūkinė veikla, meno ir mokslo globa. Nepamiršta nei knygos herojaus išorinė išvaizda, nei charakterio bruožai, nei šeiminis gyvenimas. Paminėtinas ir pabaigoje pridėtas 23 puslapių itinerariumas. Ne visas temas Kempa nagrinėja vienodai sistemingai ir savarankiškai; pvz., apžvelgdamas Radvilos ūkinę veiklą iš esmės remiasi Maciejaus Siekierskio tyrimais, nesileidžia ir į „Kelionės į Jeruzalę“ genezės peripetijas (beje, p. 117 autorius klysta laikydamas savo herojų pirmuoju Jeruzalėn nuvykusiu lietuvių piligrimu – jo pirmtakas 1468 m. buvo Aleksandras Soltanas)

Kempos knyga yra vertinga ne tik kaip gausių šaltinių žinių sancaupa ar visapusiška Našlaitėlio gyvenimo ir darbų sintezė (nors, tiesą sakant, vien to pakaktų, kad knyga dar ilgai neprarastų savo vertės). Autoriaus atliktas tyrimas ir naujas, įdėmus, daugelio šaltinių „objektyvuotas“ žvilgsnis į Radvilos asmenį leidžia paneigti ne vieną jau gerokai išisaknijusį stereotipą. Kempa pagrįstai abejoja konjunktūriniais Našlaitėlio atsivertimo į katalikybę motyvais – kokie jie galėjo būti, kai dauguma magnatų ir artimiausi Radvilai žmonės tvirtai laikėsi protestantizmo, valdovo pozicija buvo indiferentiška, o šalyje dar nebuvo beveik jokių regimų katalikybės atsigavimo ženklų (p. 42, 131)? Antra, Kempa motyvuotai skiria konfesinį Našlaitėlio atsivertimą nuo jo, sakyčiau, vidinio moralinio atsivertimo. Pirmą savo

katalikiško gyvenimo dešimtmetį Radvila nekeitė savo gyvenimo būdo, todėl vargu ar jį būtų galima laikyti herojumi to sąjūdžio, su kuriuo jo vardas visai pagrįstai siejamas vėliau – katalikiškosios Reformos. Tik pramogų valdovo (Žygimanto Augusto arba Henriko Valua) dvare pasekmė sifilis išmušė Našlaitėlį iš ligi tol įprasto gyvenimo vėžių. Paties Radvilos tvirtinimu, liga paskatinusi jį leistis į piligriminę kelionę, atgailaujant už praeities nuodėmes ir išpildant duotą įžadą. Kelionėje patirti dvasiniai išgyvenimai užbaigė paties piligrimo dvasinį atsivertimą. Tėvynėn grįžęs Radvila kurį laiką ryžtingai vengė ankstesnio gyvenimo būdo: atsisakė Vilniaus vaivados vietos, tuo kenkdamas net pačių katalikų interesams, nepaklusdamas popiežiaus valiai ir užrūstindamas karalių; kratėsi dvaro gyvenimo ir su juo susijusių maršalo pareigų; visa galva pasinėrė į jėzuitų kolegijos įkurdinimo Nesvyžiuje ir parapinių bažnyčių savo valdose fundavimo reikalus (p.128, 131–132, 320–321). Šie ir kiti faktai padėjo susiformuoti Našlaitėlio kaip politikai abejingo žmogaus įvaizdžiui. Paprasčiausiais statistiniais duomenimis apie senatorių dalyvavimą seimų darbe Kempa atskleidžia visiškai priešingą vaizdą: Radvila buvęs vienas aktyviausių Lietuvos politikų (plg. p. 322)!

Tomaszas Kempa, regis, apie Radvilos Našlaitėlio gyvenimą pasakė jau viską. Dėsime tašką? Prisipažinsiu, skaitant knygą tokių beviltiškų minčių kildavo ne kartą. Kadangi iš esmės neturiu dėl ko priekaištauti autoriui, pabandyčiau pabūti nuliūdusiųjų paguoda. Kaip dažnai esti, paguoda yra banali: galima atrasti naujų šaltinių; galima naujai interpretuoti; galiausiai galima parašyti tiesiog kitokią knygą. Anot paties Kempos, dar pakankamai migloti Našlaitėlio jaunystės metai, jo atsivertimo į katalikybę ir Radvilos žemėlapių pirmosios laidos aplinkybės; juos būtų galima plačiau nušviesti atradus naujų šaltinių. Užtat remiantis žinomais šaltiniais esą įmanoma gilintis į Radvilos ir jo dvaro klientūrą – tai būtų atskiro tyrinėjimo tema (p. 322).

Keletu štrichų iš kelių Žemaičių vyskupijos parapijų istorijos galima papildyti ir Radvilos-patrono portretą, Kempos nutapytą daugiausia remiantis duomenimis apie jo veiklą savo privačiose valdose, Nesvyžiaus ordinacijoje. 1573 m. balandžio 18 d. Vilniuje Našlaitėlis Žemaičių vyskupui pateikė naujo Kražių klebono kandidatūrą: tai buvo Vilniaus kanauninkas Mikalojus Jurgaitis Korizna, anot patrono, doras, tinkamas, bažnytiniuose reikaluose ir sielovadoje igudęs ir patyręs kunigas, nusipelnęs ir pačiam Našlaitėliui¹. Apie klebono Koriznos „dorybes“ vaizdžiai liu-

¹ Nominuoja „Nicolaum Jurgiewicz Koriznam, canonicum Vilnensem, actu presbyterum, virum probum ac idoneum et in rebus ecclesiasticis exercendis curamque animarum habendam bene exercitatum et expertum de meque bene meritum“, *Žemaičių vyskupijos dokumentų nuorašų rinkinys (1534–1760)*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, IV 6649 (mf. 576).

dija 1579 m. Tarkvinijaus Pekulo vizitacijos aktai². Ten pat užtinkame ir žinią, kad klebonas jau penkerius metus iš patrono dvaro negauna priklausančių pinigų, javų ir jaučių³. Kaip nepanašu į „vėlesnįjį“ Našlaitėlį, skrupulingai pasirūpinantį laiku atiduoti visas bažnyčioms ir vienuolynams priderančias išmokas ir duokles!

Grįžus iš piligriminės kelionės, Radvilos pozicija radikaliai keičiasi. Kelerius metus pernelyg nesirūpinęs nuolatiniams skundais dėl klebono elgesio, jis imasi ryžtingų veiksmų. Prašyme Como kardinolui (Varšuva, 1585 02 17) Našlaitėlis skundžiasi labai blogo elgesio klebonu, švaistančiu bažnyčios turtą ir sunkiai paveikiamu – mat užimęs Vilniaus kanauninko vietą ir esąs vyskupo malonėje⁴. Todėl Radvila suskato imtis priemonių ir išsigabeno bažnyčios indus, kuriuos popiežius Sikstas V leido paskirti Nesvyžiaus bažnyčiai⁵. Reikia manyti, tik su Našlaitėlio pritarimu klebonas Korizna Kražių beneficiją galiausiai prarado, o nauju klebonu 1595 m. rugpjūčio 8 d. patronas pasiūlė Merkelį Geišą, vėliau tapusį Žemaičių vyskupu⁶.

Šiaulių valsčių laikęs Radvila taip pat pradėjo ruošti statyti naują mūrinę Šiaulių bažnyčią, parūpino reikalingų medžiagų, tačiau daugiau nuveikti nebespėjo. Atrodo, Našlaitėlis bus prisidėjęs ir prie 1601–1606 m. Joniškyje iškilusios mūrinės bažnyčios atsiradimo⁷, nors jis nebuvo nė vienos iš šiųdviejų bažnyčių patronas.

² *Žemaičių vyskupijos vizitacija (1579)*, Vilnius, 1998, p. 166–210, 234–252.

³ Ten pat, p. 200–202.

⁴ „... ‘in questo tempo si ritrova il pievano, ch’io eleggo, il quale per essere di cattivissima vita ha aiutato a far andare questa povera chiesa in ruina. Tra l’altre cose horrende, ch’io taccio per non fare questa lettera accusatoria, che nel vero non e’, impegnava calici et croci sacre a persone infedeli per suoi particolari servitii. Del che subito che m’accorsi, lo avverti’ et lo pregai a mutar vita, ma et per esser egli in gratia del vescovo, et canonico di Vilna fu’ poco frutto...“ Archivio Segreto Vaticano, Polonia 21, f. 501r; cit. pagal Pauliaus Jatulio išrašus: *VUB RS*, f. 267–338.

⁵ *Codex Mednicensis seu Samogitiae dioecesis*, I, Nr. 295, p. 534–536.

⁶ Nesvyžiuje rašytą teikimo aktą mini „1621 m. Žemaičių vyskupijos vizitacija“, *Kauno arkivyskupijos kurijos archyvas*, b. 137, f. 3r.

⁷ Apie tai rašo Šiaulių klebonas Petras Tarvainis knygos „Przywitanie wesole tak smiertelnego, duchownego y świeckiego, jako nieśmiertelnego senatu anielskiego na szczęśliwy przyjazd do Szawel... D. Georgii Tyszkiewicz... Episcopi Samogitiae, kiedy na oczekanie kościoła Szawelskiego poświęcanie... przybywać raczył“ (Vilnae, 1634) pratarinėje: „Tenci bowiem iest kościoł, ktorego... sławney pamięci Mikołay Radziwił delineacją uczyniwszy napiętych zamysłów swoich y odważney woley na skuteczne wykonanie następującą śmiercią poprzedzony do skutku przywieść nie mógł, iako w bliskich Janiszkach wieczną pamiątkę Xiążęcey y Starościnney pobożności swoiey zostawił“. Płg. ten pat Tarvainio eiles:

Mikołaiu gorliwy, Xiąże Radziwile,

Jako cię nie ma wspomnieć moie pioro mile?

Ty widząc w Szawlach twoich kościoł już leccący,

A blisko zstępującym upadkiem grożący,

Baigdamas norėčiau grįžti prie to, nuo ko pradėjau. Apie Našlaitėlį galima rašyti įvairiai. Spalvinga jo biografija prašyte prašosi ir rašytojo plunksnos, kuri galėtų šalia istoriko studijos pateikti ir pagavų biografinį romaną (po Kempos veikalo reikalingų jam duomenų nestokosime!). Be to, esant gan miglotoms storų ir fundamentalių studijų ateities perspektyvoms (ateina sunkiau dėmesį išlaikanti ir nekantri „kompiuterinė“ žmonių karta, kuriai didesnės apimties knyga gali veikiai sukelti alergiją), būtų pravartus ir kitoks – lakoniškas, taupus ir maksimaliai taiklus žvilgsnis į Našlaitėlį, juoba kad keletu sakinių įmanoma pasakyti tiek pat daug ir taip pat tiksliai, kaip ir ištisu skyriumi. Antai pakanka vien peržvelgti Leono Sapiegos laiškus Našlaitėliui, kad galėtum vos iš kelių detalių suvokti ypatingą ir įvairiapusišką Radvilos vaidmenį kultūriniame Lietuvos gyvenime. Sapiega dėkoja Našlaitėliui už klavičembalą ir fleitą, už šviežias figas ir melionus iš Nesvyžiaus (Lietuvoje tai tikra naujiena), už atsiųstą jėzuitą Joną Alandą, už meistrus Vilniaus Šv. Mykolo bažnyčiai...⁸

Kiekvieną kart peržvelgęs Našlaitėlio laiškus randi ir šio to naujo, ir ką nors žavaus (argi nesukelia šypsniio aprimuotas sveikinimas Radvilai Perkūniui: „bo to prawie sztuka, i Moskwę pobić, i dziecię urobić?“⁹). Viliuosi, kad tuo pačiu ateityje pasižymės ir Tomaszo Kempos knyga.

Liudas J o v a i š a

*Za radą pobożnego Biskupa Żmoydskiego
Mikołaią mądrością Paca wstawionego,
Materyąś sposobił do domu świętego,
Abyś pamiątkę wieczną Starostwa twoiego
Wystawił poznym wnukom z muru kosztownego,
Lecz śmierć nitkę podciąęła żywota słabego,
Zaczym drogie zamysły z ziemią się rozstały
A iako bystry orzeł do nieba wzleciały.*

⁸ „Dał mi też znać pan doktor, iż WXMć z mciwey łaski swej dać mi klawicymbal z fletem i do Stonima odesłać raczył, za co unizienie WXMci... dziękuję...“ (Sandomiras, 1593 03 11), *Archivum domu Radziwiłłów*, Kraków, 1885, s. 214; „Iż WXMć z mciwey łaski swej owocami nieświeskiemi, figami świeżemi i melonami obesać nas raczył, unizienie WXMci dziękuiemy... Wierę to nie tylko u mnie, ale i w Litwie u nas wielka nowina, której z gośćmi swymi zażywając, dobrego zdrowia WXMci... na wiele lat winszowaliśmy“ (Slanimas, 1605 09 06), ten pat, p. 233; „WXM moy msciwy Pan x. Alanda swemi woźnikami odesłać tu raczył, za co ia nie tylko pokornie dziękuję...“ (Rużana, 1605 04 06), Leono Sapiegos laiškų nuorašų rinkinys, *LMAB RS*, f. 9–431; „Pan Skorulski za prośbą moią przysłał mi tu był dwu rzemieślników WXM, malarza i snycerza, dla postawienia ołtarza w kościele, lecz że ieszcze kościół niegotowy, odsyłam ich nazad, pokornie dziękuję. Waszey Xcey Msci za tę łaskę...“ (Slanimas, 1605. VIII. 30), ten pat.

⁹ Našlaitėlis – Perkūniui (Nesvyžius, 1579 04 02), žr. *Archivum domu Radziwiłłów*.

Robert I. Frost. **The Northern Wars. War, State and Society in Northeastern Europe, 1558–1721**. Harlow etc.: Pearson Education Limited, 2000. 401 p.

R. I. Frosto sintetinė studija, kurioje pateikiama plati Šiaurės karų 1558–1721 m. panorama, yra jau vienuoliktą knygą, išleista serijoje „Naujųjų laikų karai perspektyvoje“ (Modern Wars in Perspective). Tai ambicingas mokslinis projektas parengti svarbiausių XVI–XX a. karinių konfliktų istorijas. Recenzuojamos studijos autorius yra vienas iš tų ne itin gausių Didžiosios Britanijos istorikų, kurie yra gerai susipažinę su Lenkijos-Lietuvos Respublikos istorija ir jai skirta historiografija¹. Tai padėjo išvengti Vakarų Europos istorikų darbuose pasitaikančių stereotipinių vertinimų ir objektyviai bei subalansuotai nušviesti visų šio ilgamečio konflikto nuolatinių dalyvių – Danijos, Lenkijos-Lietuvos Respublikos, Rusijos ir Švedijos vaidmenį Šiaurės karuose. Įžangoje pastebima, kad anglosaksų historiografijoje vyrauja „švediškas“ požiūris, kai kalbama apie XVII a., ir „rusiškas“ požiūris, kalbant apie XVIII a. Todėl vienas iš tikslų, kuriuos išsikėlė sau autorius, buvo pateikti visapusišką Šiaurės karų istorijos studiją. Priminęs dažnai kartojamą teiginį, kad „istoriją rašo nugalėtojai“, R. I. Frostas skaitytojui patikslina, jog pralaimėjusieji taip pat rašo istorijas, tik jos nėra verčiamos į kitas kalbas, o pralaimėjusių istorinio patyrimo tyrimai yra lygiai tiek pat reikšmingi, kiek ir nugalėjusiųjų (p. 14). Nuosekliai laikydamasis šios nuostatos, autorius įtikinamai sukritikavo ne vieną stereotipą apie Lenkijos-Lietuvos Respubliką, jos bajoriškąją visuomenę, kariuomenę. Pvz., kad XVII a. Respublikos kariuomenės pagrindą sudarė bajorų šauktiniai (p. 53–55), kad XVII a. viduryje Respublikos kariuomenėje buvę husarai – iš viduramžių atėjusi „atgyvena“ (p. 16).

Dar vienas recenzuojamo darbo privalumas, kurį derėtų įvertinti Lietuvos istorikams, – geras Lenkijos-Lietuvos Respublikos dualistinio pobūdžio suvokimas. Autoriui nekilo problemų, kam priskirti tą kariuomenę, kuri 1603 09 27 prie Salaspilio (Kirchholmo) nugalėjo švedus (p. 64–65). Tačiau lietuviška historiografija, kurios indėlis tiriant Šiaurės karus, ypač 1558–1660 m., yra neabejotinai svarus, liko autoriaus nepanaudota. Labiau pasisekė kolegoms, rašantiems baltarusių ir ukrainiečių kalbomis.

Istoriografijoje „Šiaurės karų“ sąvoka suvokiama nevienodai. R. I. Frostas savo studijoje remiasi vokiečių istoriko Klausio Zernacko siūlymu išskirti tris Šiaurės

¹ R. I. Frostas yra autorius monografijos, kurioje tiriama Lenkijos-Lietuvos Respublikos padėtis antrojo Šiaurės karo metais (1655–1660): R. I. Frost, *After the Deluge. Poland-Lithuania and the Second Northern War 1655–1660*, Cambridge, 1993.

karus: 1558–1583, 1655–1660 ir 1700–1721, kai į kovos veiksmus buvo ištraukusios po tris ir daugiau regiono valstybių, o patį kovos regioną vadinti ne „Baltijos“, bet „Europos šiaurės rytais“², įtraukiant Respublikos ir Maskvos valstybės tarpusavio kovų teatrą (p. 13).

R. I. Frosto manymu, Šiaurės karų reikšmė naujųjų laikų Europos istorijoje buvo labai didelė. Jie pakeitė jėgų pusiausvyrą regione: sugriuvo „Švedijos Baltijos jūros imperija“, buvo pakirsta Lenkijos-Lietuvos Respublikos egzistencija, o Rusija iškilo į pirmaeilį Europos valstybių rangą. 1721 m. Nystado sutartis savo reikšme prilygstanti 1648 m. Vestfalijos taikai (p. 13). Svarbiausias studijos tikslas – atsakyti, kodėl būtent Rusija tapo nugalėtoja (p. 16).

Poreikį rašyti vieningą Šiaurės karų istorijos studiją lėmė tai, kad, nepaisant istorinės svarbos, Šiaurės karai kaip vientisas reiškinys dar nebuvo sulaukę nė vienos sintezės, atskiri konfliktai, pasak R. I. Frosto, buvo tiriama siauruose nacionalinių istorijų rėmuose, o apie pirmąjį Šiaurės karą (1558–1583) kaip visumą nėra parašyta nė vienos monografijos (p. 14).

Būtų netikslu priskirti R. I. Frosto studiją „karybos istorijos“ žanrui. Sintezės idėja remiasi „Karinės revoliucijos“ (Military Revolution) koncepcija, kuri istoriografijoje buvo pasiūlyta XX a. šeštajame dešimtmetyje, o aštuntajame gavo naują impulsą. Karinės revoliucijos koncepcija akcentuoja esminį lūžį, kuris XVI–XVIII a. Europoje pakeitė kariuomenės (karo), valstybės (valdžios) ir visuomenės (bendruomenės) santykius³. Svarbą, kurią autorius suteikė visuomeniniams ir kultūriniais Šiaurės karų aspektams, rodo ir pilname knygos pavadinime įdėti žodžiai „Karas, Valstybė ir Visuomenė“.

Studijoje buvo atsisakyta naratyvinio Šiaurės karų aprašymo, o stengtasi atskleisti, „koku būdu buvo kariaujama“ ir kaip skirtingos visuomeninės ir politinės struktūros pajėgė spręsti karų padiktotas problemas (p. 15). Dėl tokios autoriaus nuostatos knyga įgijo struktūrą, kurią sudaro įvadas, devyni dėstymo skyriai, išvados ir priedai. Laikotarpiams tarp trijų Šiaurės karų skiriamas lygiai toks pat dėmesys, kaip ir patiems karams. Tai padėjo parodyti, kaip regiono valstybės stengėsi mobilizuoti savo išteklius, kokias vykdė ar mėgino vykdyti karines ir politines reformas, kaip atskirų valstybių gyventojai pajėgė nešti karų užkrautą naštą. Mažes-

² K. Z e r n a c k, *Nordosteuropa. Skizzen und Beiträge zu einer Geschichte der Ostseeländer, Lüneburg*, 1993.

³ M. R o b e r t s, *The Military Revolution 1560–1660*, reprinted in M. R o b e r t s, *Essay in Swedish History*, Minneapolis, 1967; G. P a r k e r, *The Military Revolution. Military Innovation and the Rise of the West, 1500–1800*, 2nd ed., Cambridge, 1996; C. J. R o g e r s (ed.), *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*, Boulder, Col., 1995.

nių, dvišalių karinių konfliktų susiejimas su didžiaisiais karais padėjo atskleisti ilgalaikio konflikto – Šiaurės karų (1558–1721) organinį vientisumą.

Kaip Karinės revoliucijos rezultatas Europoje buvo sukurtos gana didelės, reguliarios, teritorinių valstybių (territorial state) griežtai kontroliuojamos ir išlaikomos, disciplinuotos kariuomenės, kurių šerdį sudarė kadrinių karjeros karininkų korpusai. Tokias permainas patyrusios XVII–XVIII a. kariuomenės yra artimesnės šiandieninėms, nei buvusioms iki Karinės revoliucijos. R. I. Frostas deklaruoja požiūrį, kad Karinėje revoliucijoje svarbesni buvo ne technologiniai, o visuomeniniai ir politiniai pokyčiai (p. 18), bet polemizuoja su istorikais, tvirtinančiais, kad Karinė revoliucija apėjo Rytų Europą, o Petro I reformos tebuvusios „karinių technologijų perėmimas“ (p. 18). Studijos autorius, pabrėždamas, kad technologiniai, politiniai ir visuomeniniai pokyčiai šalyse, įsitraukusiose į Šiaurės karus, buvo laipsniški, vis dėlto išskyrė persilaužimo momentus kuriant naująją karinę sistemą. Švedijoje tai įvyko XVII a. trečiajame dešimtmetyje, Brandenburge-Prūsijoje – šeštajame, Danijoje – septintajame, o Rusijoje – XVIII a. pirmajame dešimtmetyje (p. 311).

Knygoje daug dėmesio skiriama Šiaurės rytų Europos karinės technikos ir taktikos ypatumams. Pripažįstamas didesnis nei Vakarų Europoje kavalerijos vaidmuo ir jos poreikis (p. 17, 48). Parodyta, kad Švedijos kariuomenė XVII a. sėkmingai pritaikė Lenkijos-Lietuvos Respublikos kavalerijos patyrimą (p. 104, 156), kad Karolio XII vadovaujamoje Švedijos kariuomenėje buvo daug „nevakarietišku“ bruožų – ypatingas dėmesys šaltiesiems ginklams (pėstininkų ietims ir raitelių kardams), kurie darė ją tik dar efektyvesnę (p. 274–277).

Aptardamas materialinių išteklių bei žmonių mobilizavimo karo poreikiams sistemas, R. I. Frostas skirsto jas į paremtas mokesčiais (taxe-based system) ir tarnybos prievole (service-based system). Pastaroji – archaiškesnė. Perėjimas prie mokesčiais grindžiamos sistemos reiškęs ir perėjimą nuo „domeninės valstybės“ (domain-state) prie „mokestinės“ (taxe-state). Radikaliausiai toks perėjimas buvo įgyvendintas Danijoje XVII a. septintajame dešimtmetyje (p. 313). Nors Švedijoje ir Rusijoje mokesčiai buvo įprastinis dalykas, tačiau karinės sistemos išliko prievolinės, kurios buvo tobulinamos. Lėšų, surenkamų iš mokesčių, nepakako palaikyti būtiną karinį pajėgumą (p. 315–320). Esminis Švedijos ir Rusijos sistemų skirtumas buvo tas, kad švedų sistema rėmėsi visuomenės sluoksnių susitarimu (p. 222, 320), o Rusijoje – valstybės prievarta (p. 320).

Mėgindamas atsakyti į svarbiausią savo išsikelto klausimą, kas lėmė Rusijos sėkmę Šiaurės karų pabaigoje, R. I. Frostas atmetė XIX ir XX a. plačiai paplitusią tezę, kad Rusijos laimėjimą istoriškai užprogramavo jos turimų įmonių ir gamtos

išteklių gausa. Jo pasiūlytas atsakymas – Rusijos sėkmės priežastis buvo Lenkijos-Lietuvos Respublikos, vienintelės Šiaurės karų dalyvės, kurioje neįvyko Karinė revoliucija, pralaimėjimas (p. 321–322). Respublika neįveikė tų sunkumų, su kuriais pajėgė susitvarkyti kitos regiono valstybės. Respublikos pavyzdys R. I. Frostui buvo argumentas, grindžiantis tezę, jog karinių technologijų pažanga, kuri buvo būdinga ir Respublikos kariuomenei, pati savaime nepadėjo susiformuoti kokybiškai naujiems santykiams tarp kariuomenės, valstybės ir visuomenės. Karinė revoliucija apėjo Lenkijos-Lietuvos Respubliką dėl daugelio priežasčių. Respublikos bajorijai buvo būdingos „domeninės valstybės“ bajorijos mentalitetas⁴, kai pareiga rūpintis kasdienine valstybės apsauga priskiriama karaliui, o šiai apsaugai būtinas lėšas turi parūpinti domeno valdos. Bajorija jautėsi įpareigota ginti valstybę tik „ypatingo pavojaus metu“. Tačiau XVI a. antrojoje pusėje karaliaus valdžia buvo stipriai apribota, o valstybinių (domeno) žemių teikiamų pajamų didžioji dalis atiteko bajorijai, todėl „domeninė valstybė“ su savo pareigomis susitvarkyti nebegalėjo (p. 156–157). Aptarti Respublikos kariuomenės, kuri orientavosi į „piliečių kariuomenės“ idealą, ir pačių piliečių, t. y. bajorijos, tarpusavio santykiai, kupini prieštaravimų per visą XVII a. Nesėkmė sprendžiant šiuos prieštaravimus sukėlė Respublikos kariuomenės krizę po 1700 m. (p. 251). Daug dėmesio studijoje skiriama kazokų problemai ir jos genezei. Respublikos nesugebėjimas išspręsti šią problemą aiškinamas pirmiausia tuo, kad, 1569 m. sudarius Liublino uniją ir sugriovus „Rytų slavų tarnybinės sistemos“ (The eastern Slavic service system) teisinius pamatus, kuri, autoriaus manymu, buvo būdinga ne tik Maskvos valstybei, bet ir LDK (p. 94), nebuvo užtikrintas „žemutinio tarnybinio sluoksnio įtraukimas nei į valstybinę karinę tarnybą, nei į bajorijos luomą, kas galėjo būti „tinkama kompensacija“ (p. 95–97). Permainoms, būdingoms Karinei revoliucijai, trukdė atsirasti ir bajorijos pacifizmas, kuris buvo būdingas Respublikos bajorijai, išvargintai ilgamečių karų: 1562–1648 m. Respublika kariavo 34 iš 86 metų, o 1648–1721 m. – 67 iš 73 metų ir daugiausia savo šalies teritorijoje (p. 324). Respublika nepajėgė išspręsti dilemos, su kuria, pasak R. I. Frosto, susiduria ir šiuolaikinė visuomenė: kaip suderinti valstybės saugumą ir piliečių laisvių apsaugą (p. 322). Tačiau lėtos permainos, vedusios į Karinę revoliuciją, vyko ir Respublikoje. Tai svetimšalių rikiuotės (autoramento) dalinių įvedimas Vladislavo Vazos valdymo metais, kariuomenės etato įsteigimas 1652 m., 1717 m. reformos. Nuveikti daugiau

⁴ „<...> it's szlachta citizens remained deeply attached to the ideal of the domain state“ (p. 156).

XVIII a. neleido kaimyninės valstybės, kurios visos buvo suinteresuotos, kad Karinė revoliucija Respublikoje neįvyktų, ir ėmėsi visų priemonių, kad įtikintų Respublikos piliečius, jog jų laisvėms pavojus gresia ne iš išorės, bet iš vidaus. Rusijos ir Prūsijos imperijos buvo iškeltos virš griuvėsių Respublikos, kuri sumokėjo didžiulę kainą už tai, kad atsisakė Karinės revoliucijos (p. 326–327).

Knygoje yra šiek tiek netikslumų, perimtų iš kitų publikacijų. Pvz., minimas „lenkų uostas Palanga Kurše“ (p. 269, remiantis A. S. Kamińskiū). Remdamasis T. Nowako publikacijomis, R. I. Frostas teigia, jog XVI a. šeštajame dešimtmetyje Vilniaus arsenale buvusios 245 patrankos (p. 24), o minėdamas Tartu (Dorpat) užėmimą 1558 m., teigia, kad miesto arsenale rusai rado 552 patrankas (p. 23, remdamasis A. Tuulse ir Nikonovo metraščio papildymu). Šie pavyzdžiai buvo panaudoti kaip patvirtinimas, kad ir Rytų Europoje XVI a. vyko sparti karinių technologijų pažanga. Tačiau kaip tik čia autoriui būtų padėjęs sveikas skepti-cizmas.

Knygoje pateikiami žemėlapiai, chronologinė lentelė, svarbiausių vietovardžių žodynėlis, kuriame pateiktos jų rašymo formos dešimčia kalbų, tarp jų ir lietuvių, terminų žodynėlis, išsami bibliografija ir rodyklės. Tai svari pagalba skaitytojui, juo labiau tam, kuriam ji yra skirta, t. y. angliškai skaitančiam.

Apibendrinant galima pasakyti, kad istorikų bendruomenei yra pateikta išsami, kruopščiai parengta, įdomiai parašyta sintetinė studija apie dramatišką ir reikšmin-gą Europos Šiaurės rytų regiono valstybių ir tautų tarpusavio kovų laikotarpį. Joje išsamiai bei korektiškai parodytas taip pat Lenkijos-Lietuvos Respublikos bei Lie-tuvos Didžiosios Kunigaikštystės vaidmuo.

Gintautas S l i e s o r i ū n a s

Gintautas S l i e s o r i ū n a s. Lietuvos Didžioji Kunigaikštystė vidaus karo išvakarėse: didikų grupuočių kova 1690–1697 m. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2000. 341 p.

Aptariamoji knyga yra kokybiškai naujas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės (LDK) tyrinėjimų Lietuvoje etapas. Iki šiol daugelis iš šio Lietuvos istorijos laikotarpio parašytų darbų pasižymėjo tiek temos, tiek chronologiniu platumu, o šiame

darbe nagrinėjama gana plati tema, bet apima vos septynerių metų laikotarpį, tai yra einama gilyn į problemos esmę, ir reikia iškart pasakyti, kad autorius su tuo puikiai susidoroja.

Aptariant istoriografiją pažymima, jog būtent lenkų istorikai dar XIX a. išplėtojo mintį, kurią vėliau perėmė ir kiti, kad Sapiegos „norėjo atplėšti LDK nuo Lenkijos“ (p. 6). Toliau konstatuojama, kad iki šių dienų istoriografijoje pasitaikantys tvirtinimai apie lietuvių separatizmą XVII ir XVIII amžių sandūroje „remiasi ne specialiomis studijomis, proceso analize, bet pavienių faktų interpretacija, todėl turėtų būti labiau pagrįstos“ (p. 16). Neabejojama, kad vidaus karo problema glaudžiausiai susijusi su didikų oligarchijos ir LDK valstybingumo raidos problemomis. Ypač svarbu ir nauja, kad autorius išsikeltus uždavinius imasi tyrinėti bendrame visos Lenkijos-Lietuvos valstybės ir net bendraeuropiniame kontekste, o ne atsietai. Vis dėlto kyla klausimas, kodėl visoje knygoje valdovas įvardijamas pagal Lenkijos karalių eiliškumą – *Jonas III Sobieskis*? Gal rašant Lietuvos istoriją tiesiog reikėtų rašyti tik Jonas Sobieskis, nes tarp LDK valdovų tebuvo tik du Jonai.

Ši knyga yra gausių šaltinių įtraukimo į mokslinę apyvartą rezultatas, nes, autoriaus nuomone, bendras beveik visų nors kiek rašiusių apie XVII a. paskutinį dešimtmetį trūkumas yra „silpna faktografinė medžiaga iš LDK istorijos“ (p. 14). Knygos šaltinių sąrašė randame keturių šalių 16 archyvų ar rankraščių saugyklų pavadinimus, išvardyta keliasdešimt fondų ir beveik trisdešimt šaltinių publikacijų pozicijų.

Pirmoje dalyje apžvelgiamas LDK valdantysis elitas, parodoma, kas jam priklausė, kokios šeimos užėmė svarbiausius postus, kurios iš jų ir dėl kokių priežasčių buvo priešiškos Sapiegoms. Šiuo požiūriu ypač vertingos yra 1 ir 2 lentelės, kurios akivaizdžiai iliustruoja formaliąją kiekvienos svarbesnės šeimos įtaką, o jų duomenys palyginami su platesnio laikotarpio (1648–1697) duomenimis. Aiškėja, kad oligarchinis valdžios pobūdis stiprėja XVII a. pabaigoje, nes penkios svarbiausios giminės padidino savo įtaką kitų sąskaita. Konstatuojama, kad Sapiegų hegemonijos šaltinis buvo didžiojo etmono pareigos, leidusios neformaliai daryti įtaką senatoriams ir žymiesiems pareigūnams.

Toliau bandoma palyginti dviejų svarbiausių to meto LDK didikų giminių – Radvilų ir Sapiegų ekonomines galias. Čia ypač vertinga tai, kad autorius nesitenkina tik to laikotarpio šių giminių ar atskirų jų narių valdų nustatymu (tai labai informatyviai parodyta 3–9 lentelėse), bet parodo, kiek tai susiję su vienu ar kitu įtaka atskiruose LDK regionuose, kiek tai turėjo įtakos šalies politiniam gyvenimui. Kai kurių didikų ekonominės įtakos duomenis paremia rinkimų rezultatai pavietų seimeliuose. Nelabai suprantama, į ką orientuoja 105 nuoroda Ibid. prie 4 lentelės

pavadinimo. Lyg į prieš einančią 104-ą, bet, sprendžiant iš šios lentelės paaiškiniuose minimų *atestacijos* ir *sprašo*, greičiausiai abejotina nuoroda orientuoja į 102-ąją. Neaišku, kas Dominikui Mikalojui Radvilai *priskyrė* Valkavisko ir Lydos seniūnijas bei Riešę ir Zulovą (p. 56).

Norėjosi, kad autorius pateiktų ir savo samprotavimus ar tikslesnius paaiškinius dėl per daug didelių disproporcijų Kazimiero Jono Sapiegos oficialioje 1690 m. ataskaitoje (maždaug 7970 dūmų) ir daugiau kaip dvigubai didesnio skaičiaus (17 093) privačioje informacijoje. Per daug jau didelis skirtumas, kad būtų galima palikti išsamiau nepaiškinus, o paminėti tik Jerzy Morzy versiją – kad gal dūmas tik fiskalinis vienetas, įtraukiantis kelis ūkius, ir Andrzejaus Rachubos prielaidą – kad tai buvo K. J. Sapiegos piktnaudžiavimas. Nors šios disproporcijos išaiškintas būtų pareikalavęs papildomų pastangų ir naujų šaltinių (gal vertėjo pažiūrėti bent jau kai kuriuos to meto inventorius, pvz., 1684 ir 1695 m. Skuodo valdos (Lietuvos valstybės istorijos archyvas, f. 525, ap. 8, b. 1227 ir 844) ir palyginti su *atestacijos* ir *informacijos* duomenimis), bet dėl minėto skirtumo tai vertėjo padaryti. O pasitvirtinus, jog didysis etmonas valdė apie 17 000 dūmų, reikėtų koreguoti autoriaus teiginį, kad „Neuburgų valdos buvo didžiausias privačių valdų kompleksas“ (p. 62). Abejonių kelia pasikartojanti G. Sliesoriūno prielaida, kad, pateikdami 1690 m. duomenis atestacijai, tos pačios kategorijos žemvaldžiai maždaug proporcingą dūmų dalį nuslėpdavo (žr. p. 35 ir 49). Priėmus tokią abejotiną prielaidą išeity, kad arba buvo visuotinai didikų priimta nuslėpti tam tikrą dalį dūmų, arba LDK elitas kiekvienu atveju visuotinai tai susitardavo. Pasitvirtinus kiekvienai iš tokių prielaidų, tai labai ryškiai rodytų LDK elito supuvimą. Nors neabejotinai tenka sutikti su autoriaus ir lenkų istorikų teiginiu, „kad žiniose apie fiskalinę sistemą tebėra daug spragų“ (p. 48), o tai apsunkintų pageidaujamus tyrimus. Labai iškalbingos ir daug darbo pareikalavusios bei viena kitą papildančios yra 10 ir 11 lentelės bei jas iliustruojantis autoriaus sudarytas LDK žemėlapis, kuriame sužymėtos svarbiausios valdos, matyti jų koncentracija. Iš viso to galima spręsti apie galimą Sapiegų ir Radvilų įtaką kiekviename LDK paviete. Kartu nurodoma, kad „ginčas dėl Neuburgų valdų kontrolės – globos ar galimo paveldėjimo – svarbiausias turtinis ginčas LDK XVII a. pabaigoje, įtakojęs visą politinį gyvenimą“ (p. 68). Nes jei Sapiegos ar Radvilos būtų tą valdą perėmę, tai būtų valdę apie „penktadalį LDK ekonominio potencialo“ (p. 68)!

Apžvelgdamas ir apibūdinamas vidutinį LDK bajorijos sluoksnį, autorius palygina jį su didikais, nustato to sluoksnio ekonominę galią ir politinę įtaką. Jis vėl koreguoja įprastas istoriografijoje žemėvaldos struktūros analizės schemas, motyvuotai pateikdamas savo pasiūlymus. Konstatuojama, kad Trakų paviete didikų

elitas (šeši oligarchai) valdė apie 38,4% visų pavieto dūmų, o žemesni pavieto rango pareigūnai (41 žemvaldys) – 23,3%. Šie duomenys, autoriaus nuomone, „pavirtina teiginį apie didelę žemės koncentraciją LDK didikų ir ypač didikų elito rankose“ (p. 81), nors išanalizavus tik vieną pavietą gal kiek ir per drąsu kalbėti apie visą LDK. Parodoma, kaip didikai formavo sau ištikimų bajorų sluoksnį (klientelę), įkeisdami jiems valdas.

Nagrinėjant Sapiegų turtinius ginčus su įvairiomis LDK didikų giminėmis, atskleidžiama, dėl ko jie kilo ir kokios tų ginčų pasekmės. Čia įtikinamai parodoma, jog žemėvaldos klausimai LDK bajorijai buvo vieni svarbiausių ir jie veikė visuomeninį-politinį šalies gyvenimą. Ginčai dėl žemės padėdavo apsispręsti, prie kokių grupuočių jungtis. Šie ginčai giliai palietė minėtų giminių bei jų klientelės interesus ir vertintini kaip vieni „iš svarbiausių vidaus karo Lietuvoje priežasčių“ (p. 100). Autorius konstatuoja, kad, tik suvienijus visų jų jėgas, pavyko vėliau įveikti Sapiegas, bet, deja, „svarbiausi turtiniai ginčai tęsėsi ir po vidaus karo. Juos sprendžiant buvo pasitelktos užsienio valstybės, pirmiausia Rusija“ (p. 101).

Apibendrinant pirmąją knygos dalį, reikia pasakyti, jog G. Sliesoriūnas išvelgia skirtumus tarp Lenkijoje vykusios institucinės krizės (didikų įtaka bajorijos sąskaita) ir Lietuvoje (vienų didikų įtaka kitų sąskaita) ir puikiai tai parodo Sapiegų giminės pavyzdžiu.

Pirmojoje dalyje išnagrinėjęs ekonominius klausimus, autorius antrojoje pereina prie politinių, meistriškai siedamas juos su ekonominiais. Šioje dalyje, pasiremiant įtikinamais faktais bei iš jų išplaukiančiais samprotavimais, vėl pataisoma nemaža istoriografijoje išgalėjusių nuostatų, pvz., jog į 1690 m. seimą LDK seimeliuose buvo išrinkti Sapiegų šalininkai (autorius nustato, kad mažiausiai 9 pavietuose iš 21 tokie nebuvo, 105 p.); 1690 m. seimą bandė nutraukti ne Sapiegų, kaip iki šiol manyta, o valdovo šalininkai. Sapiegų išipareigojimų dėl Neuburgų valdų sutartis, autoriaus nuomone, buvo viena iš svarbiausių priežasčių, pabloginusių santykius su Sobieskiais, be to, nesutarimai su jais dėl užsienio politikos, ne be dvaro intrigų išardytos M. P. Sapiegos vedybos su labai turtinga nuotaka Joana Sieniawska.

Rašant apie Gardino seimą, į mokslinę apyvartą įvedamas labai svarbus šaltinis – 1692 m. rudens K. J. Sapiegos laiškas LDK seimeliams (p. 121–123). Iš jo aiškėja, kad pats didysis etmonas, priešingai istoriografijoje nusistovėjusiai nuomonei, siūlė radikaliai reformuoti LDK kariuomenės žiemojimo vietų (konsistencijų) skyrimą, o tai verčia kiek kitaip pažvelgti į LDK ir Lenkijos teisių suliginimo (koekvacijos) įstatymo genezę. Kartu paneigiama nemaža istoriografijoje išitvirtinusių teiginių dėl Sapiegų įtakos ir veiklos šio seimo metu. Autorius mano, kad šis

seimas buvo nutrauktas ne inspiravus Sapiegos, kaip iki šiol buvo manoma, bet mokesčių reforma nepatenkintų bajorų, ypač lenkų.

Gaila, kad, aprašant konfliktą su Vilniaus vyskupu Konstantinu Kazimieru Bžostovskiu, kiek smulkiau neišaiškinta šio ginčo esmė, kaip, beje, ir ginčo su Sobieskiais esmė. Autorius daro prielaidą, jog konfliktą inspiravo pats vyskupas, o ne valdovas, ir kad pastarasis tik parėmė vyskupą ir toliau kurstė jį. Šis konfliktas „įgijo korporacinio ginčo įvaizdį“ (p. 138) – tarp dvasininkijos ir kariškių bei keliama motyvuota prielaida, jog bajorija būtų parėmusi kariuomenę, nes bijojo, kad jai tektų Bažnyčios konsistencijų kariuomenės išlaikymui našta.

Rašydamas apie 1693 m. Varšuvos seimą, autorius analizuoja jau senokai žinomus šaltinius ir atradęs naujų prieštarauja iki šiol istoriografijoje vyravusiai nuomonei dėl prieš šį seimą pateikto LDK atstovų manifesto ir instrukcijos pasiuntiniams pas valdovą. Autorius išsako esminę mintį: „nei Manifestas, nei instrukcija neįrodo buvus LDK separatistinių tendencijų“, kaip tvirtino valdovas Jonas Sobieskis bei istoriografija (p. 146). G. Sliesoriūnas padaro keletą svarbių išvadų: 1. Valdovo mesti kaltinimai dėl separatizmo rodo „LDK valstybingumo niveliaciją“, nes Jonas Sobieskis buvo pirmas valdovas, kuris „iš principo nepripažino LDK provincinei sesijai teisės nei savarankiškai rinktis, nei priimti net ir deklaratyvaus pobūdžio politinius aktus, tokius kaip instrukcija pasiuntiniams pas karalių, kuriuos visai teisėtai galėjo priimti bet kurio LDK pavieto seimelis“; 2. „LDK didikų nesutariamai sudarė sąlygas užkirsti eventualią LDK valstybingumo raišką įstatymais nereglamentuotoje srityje“; 3. Tokį pat „poveikį turėjo ir Sapiegų grupuotės pastangos sutvirtinti Vilniaus vyskupo pavaldumą Lenkijos primui“ (p. 146–147).

Rašant apie K. J. Sapiegos ekskomunikos istoriją, pirmiausia bandoma išsiaiškinti, kaip ši byla paveikė LDK valstybingumo raišką. Autorius parodo, kad tiek Sapiegos, tiek prieš juos kovojusi grupuotė savo interesams užtikrinti imdavosi veiksmų, ir stiprinančių, ir silpninančių valstybinius ryšius tarp LDK ir Lenkijos. Po ekskomunikos valdovas nuosekliai rėmė vyskupą, o LDK didikų dauguma – etmoną, o „konfliktas tebeturėjo ryškiai korporacinį pobūdį“ (p. 156).

Ypač daug dėmesio knygoje skirta ginčams dėl Liudvikos Karolinos Radvilaitės palikimo – Neuburgų valdų, nes autorius pritaria nuomonei, kad šis ginčas padarė didžiulę įtaką jėgų santykiui LDK. Labai svarbu ir nauja, jog iškeliamos iki šiol istoriografijoje neįvertintos motyvuotos Sobieskių pretenzijos į Neuburgų valdas. Įrodoma, kad ne Sapiegos, o Radvilos pirmieji pavartojo jėgą užimdami šias valdas. Bet, kad skaitytojui būtų geriau susivokti šiose peripetijose, būtų buvę naudinga paaiškinti K. J. Sapiegos žmonos giminytės ryšius su L. K. Radvilaite (paminėjimo 68 p., kad K. J. Sapiegos sūnūs – Kristupo Radvilos proanūkiai,

mažoka). Parodoma, kad, nepaisant priešpriešos dėl šio palikimo tarp Radvilų ir Sapiegų, abi giminės dėl to paties atsidūrė vienoje politinėje stovykloje prieš Sobieskius, siekiančioje „neprireisti Jokūbo Sobieskio prie karūnos“ (p. 182). Aiškiai parodoma Sapiegų ir valdovo įtaka niveliuojant teisingumą bei teisybę valstybėje ir taip dar labiau supriešinant bajoriją.

Recenzento nuomone, trečioji dalis apie 1696–1697 m. tarpuvaldį ir elekcinį seimą yra pati stipriausia visoje knygoje. Jau pradžioje paneigiama istoriografijoje vyravusi nuomonė apie Sapiegų separatistines tendencijas tarpuvaldžio metu ir parodoma, kad jie kaip tik šiuo metu prisidėjo prie LDK valstybingumo niveliavimo, nors ir „rūpinosi, kad Lenkija vienašališkais veiksmais nepaneigtų LDK lygiateisiškumo unijinėje valstybėje“ (p. 199). Autorius konstatuoja, kad būtent Sapiegų hegemonijos laikais (paskutiniais dviem XVII a. dešimtmečiais) nebuvo nieko nauja pasiekta ar pasiūlyta išreiškiant LDK valstybingumo tradicijas, tik bandyta išlaikyti esamą padėtį. Visa tai bandoma paaiškinti šalies tarptautinės padėties stabilizacija tuo laikotarpiu ir tuo, kad tuo pačiu metu keitėsi LDK valdančiojo elito sudėtis – „ėmė dominuoti ne lietuvių kilmės didikų giminių atstovai“ (p. 205). Remdamasis naujais šaltiniais, autorius parodo, kad iniciatyvą įvesti LDK raštinėse 1696 m. lenkų kalbą parodė lietuviai, tiksliau, Naugarduko pavieto kaptūrinis seimelis. Bet neatmetama galimybė, kad gali atsirasti šaltinių, patvirtinančių Sapiegų separatizmą. Vis dėlto kai kurie teiginiai atrodo nepakankamai paremti, pvz., tvirtinama (p. 201), kad 1678 m. perkelti seimus iš Gardino į Vilnių reikalavo daugelis LDK seimelių, tuo tarpu 648 nuorodoje nurodo tik du tokius seimelius (Slanimo ir Oršos).

Kaip Sapiegų pergalė vertinama 1696 m. konvokacinio seimo ir ginčo su K. K. Bžostovskiu pabaiga. Aptardamas bekaralmečiu vykusius seimelius, autorius konstatuoja, kad tik 1697 m. vasario mėn. Naugarduko seimelio instrukcijoje pasiuntiniams į elekcinį seimą randame 3/4 vėliau koekvacijos įstatyme įrašytų siūlyimų, tarp jų ir dėl lenkų kalbos įvedimo LDK teismų raštvedyboje. Autorius mano, kad tai inspiravo Radvilos, nes buvo siūlymų ne tik siaurinti etmonų valdžią (tai koekvacijos įstatyme buvo patvirtinta), bet ir praplėsti kanclerių valdžią (įstatyme buvo pasielgta priešingai). Konstatuojama, jog tuo tarpu nėra duomenų, kad kuriam nors kitame seimelyje apie kažką panašaus užsimintų ar kad LDK bajorijos dauguma šią koekvacijos idėją viešai svarstė ir išreiškė jai paramą.

Autorius mano, jog 1696 m. LDK kariuomenės konfederaciją inspiravo karalienė ir kad „nėra tikslūs istoriografijoje paplitę kaltinimai K. J. Sapiegai“ dėl lėšų eikvojimo ir savavališko kariuomenės didinimo. Bet toliau pats nėra tuo tikras, nes rašo: „Did. etmonas greičiausiai (pabraukta mano. – E. M.) ne didino vėliavų skaičių, bet keitė jų struktūrą“ (p. 241). Nors ir pateikia amžininkų bei dabartinių

istorikų pagyrų to meto LDK kariuomenei, bet niekuo neparemia savo teiginio, kad „LDK kariuomenė visoje Europoje garsėjo kaip plėšikaujanti“ (p. 242). Pasirėmus faktais konstatuojama, kad koekvacijos įstatymas ribojo, o vėlesnis Sapiegų pralaimėjimas nutraukė LDK kariuomenės modernizavimą ir ją anarchizavo.

Autorius parodo, kad elekciniame seime koekvacijos įstatymo idėja buvo pasirinkta kaip kontrapriemonė prieš siūlymus nagrinėti konfederacijos ir karalienės ryšių su ja bylą. Ši įstatymą aktyviai rėmė ir dauguma lenkų atstovų, taip tikėdamiesi sustiprinti uniją. Nors Sapiegos sėkmingai priešinosi, bet galiausiai tiesioginis spaudimas seimo maršalui leido priimti nedidelę, nekonkrečią ir Sapiegų atžvilgiu neutralią koekvacijos įstatymo išangą. Autorius pateikia svarių įrodymų, kad tik vėliau buvo prirašytas Sapiegomis ypač nepalankus įstatymas, kurį pasirašė daugiausia Sapiegų priešininkai jau skilus seimui. Jis konstatuoja, kad šis įstatymas, dalį didžiojo etmono įgaliojimų perdavus seimui, „apribojo LDK valstybingumo raiškos galimybes, stiprino abi valstybes jungiančios institucijos (seimo. – E. M.) įgaliojimus“ (p. 258).

Knygos autorius mano, kad 1697 m. karaliaus rinkimai buvo svarbūs beveik visai Europai ir paskutiniai, kai „lėmė ne užsienio valstybių, bet bajorijos valia“ (p. 260). Konstatuojama, kad de Conti kandidatūra dėl jo neutralumo ginče dėl Neuburgų valdų buvo priimtinausia ir Sapiegomis, ir Radviloms, ir šie galiausiai pasirinko jį. Nurodoma, kad ne mažiau svarbi tarptautinė situacija, kuri buvo labai nepalanki de Conti, nes prieš jį pasisakė trys galingos valstybės: Rusija, Austrija ir Brandenburgas. Autorius iškelia motyvuotą prielaidą, jog Saksonijos elektoriaus kandidatūra buvo priimtina Sapiegomis, ir tik atsitiktinumas lėmė, kad jis nebuvo pasirinktas, ir tai buvo lemtinga jų klaida.

Parodoma, jog ir prancūzo, ir sakso šalininkų jėgos buvo apylygės, o kai kurie didikai pasirašė net du kartus: ir už vieną, ir už kitą kandidatą. Bet baimė, kad laimės de Conti, o su juo galutinai išgalės ir Sapiegos, lėmė, kad 1697 m. antroje pusėje „antisapieginio judėjimo lyderiai ėmė ieškoti užtarėjų bei galimos karinės paramos užsienyje“ (p. 273). Analizuodamas įvairius antisapieginės grupuotės veiksmus ir pareiškimus, autorius konstatuoja, kad šio judėjimo vadovai pradėjo orientuotis į Rusiją savarankiškai ir kad „šio žingsnio Rusijos diplomatinė misija nebuvo parengusi“ (p. 257). Jo nuomone, ši grupuotė siekė atviros Rusijos intervencijos į LDK, nes, norėdami visiškai sunaikinti Sapiegas, nepaisė pavojaus valstybės suverenumui (p. 275). Teigiama, kad šiems „respublikonams“ kova su Sapiegomis „buvo prioritetinis dalykas, LDK valstybingumo aspektai – antraeiliai...“, o 1690–1697 m. viduryje antisapieginės opozicijos veikla LDK valstybingumo raidą veikė neigiamai“ (p. 276). Ko gero, teisingas ir kitas teiginys, jog LDK didžiojo etmono grupuotė

1700 m. mūšio lauke pralaimėjo todėl, „kad 1697 m. birželio 27 d. Sapiegos atsidūrė ne toje elekcinio lauko pusėje“ (p. 277).

Septyniolikoje išvadų punktų autorius apibendrina savo tyrimo rezultatus ir parodo, jog knygos pradžioje išsikeltus uždavinius išsprendė. Visos šios išvados išsamiai, o kiekvienas knygos skyrius trumpai aptarti plačioje angliškoje knygos santrumpoje. Knygą gražiai iliustruoja dvylikos svarbiausių teksto herojų paveiks-lai, o darbą palengvina gerai sudaryta pavardžių rodyklė.

Nedaug, bet knygoje pasitaiko techninio-redakcinio pobūdžio netikslumų, ko- rektūros klaidelių, kurios bendro teigiamo vaizdo negadina. Iš tokių paminėtini: neaišku, koku principu daugelyje išnašų išdėstyta literatūra – ar pagal metus, ar pagal abėcėlę, ar pagal autoriaus simpatijas, bet dažniausiai sumaišyta (pvz., nuo- rod. Nr. 38, 50, 158 ir kt.); 189 išnašoje vietoj *Bogusław* parašyta *Bobusław*; 258 išnašoje klaida citatoje – vietoj *wypłacił* parašyta *wypacił*. Galima pareikšti prie- kaištų ir dėl kai kurių trumpinimų (pvz., l. etmonas, L. Brasta ir pan.), kurių tikrai nevertėjo daryti.

Pabaigoje lieka tik išreikšti pageidavimą, kad autorius nuosekliai tęstų tokius išsamius tyrimus ir kad kuo daugiau kitų mūsų istorikų, pasirėmę kuo gausesniais šaltiniais, taip įsigilintų į temą ir taip ją išnagrinėtų. Nes Gintauto Sliesoriūno knyga – tai sąžiningai ir skrupulingai parengtas tyrimas apie vieną sunkiausių ir nepagrįstasis vertinimais apgaubtą mūsų istorijos laikotarpį. Apie laikotarpį, nuo kurio tiesiogiai prasidėjo valstybės ir valstybingumo degradacija, o sąlygas tam sudarė mūsų protėvių savanaudiškumas ir negebėjimas susitarti.

Elmantas M e i l u s

Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje. Faksimilinis valdininkų ataskaitų ir dokumentų rinkinys. Sudarytojas ir įvado autorius R. V ė b r a. Vilnius: Baltos lankos, 2000. 608 p.

Istorikas Rimantas Vėbra paskutinio savo parengto darbo, faksimilinio carinės Rusijos valdininkų ataskaitų ir dokumentų rinkinio „Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pradžioje“ pavartyti jau nebespėjo. Ši knyga – tarsi jo palikimas kolegoms istorikams bei kitiems mūzos Klėjos gerbėjams, kurie dabar jau patys, remdamiesi publikuojamais dokumentais, kurių originalai saugomi Rusijos

valstybiniame istorijos archyve Peterburge, galės atlikti istorinę jų analizę, verifikuoti istoriografinius teiginius, diskutuoti.

Viena paguoda ir kiekvieno kuriančiojo darbo prasmė tai, kad tekstai pergyvena autorių, teikia prielaidas tolesnėms mokslinėms diskusijoms, o dokumentų „išskaitymas“, jų analizė atspindi ne tik dokumentą *per se*, rodo ne tik autoriaus mokslinę (kartais ir visuomeninę) poziciją, bet ir tuometinį istorijos mokslo lygį. O jis nuolat kinta. Kas dar vakar buvo iššūkis historiografinėi tradicijai, šiandien jau tampa tradicija. To nederėtų pamiršti atsiverčiant minėtą knygą, skaitant autoriaus įvadinį straipsnį, parengtą remiantis publikuojamų dokumentų analize.

Knygoje paskelbti šie dokumentai: 1. Vilniaus generalgubernatoriaus Piotro Sviatopolko-Mirskio 1902–1903 metų ataskaita (toliau Ataskaita) Rusijos imperatoriui, 2. Imperatoriaus paliepimu Ministrų komiteto Kanceliarijos parengta pažyma (toliau Pažyma) prie nurodytos ataskaitos, kurią lydi priedai-dokumentai, paimti iš Vakarų komiteto bylų, apimantys 1832–1862 m. laikotarpį.

R. Vėbra pratarėje aptarė publikuojamus dokumentus, ligtolinį jų vartojimą istoriografijoje. Dėl Ataskaitos panaudojimo vargu ar ką bepridurtume, o dėl Pažymos galima papildyti. Savo tyrimams ją panaudojo istorikai Theodoras R. Weeksas¹, Darius Staliūnas², taip pat šių eilučių autorė³. Beje, pastarųjų darbai rengti beveik tuo pat metu, kaip ir aptariamoji knyga, todėl suprantama, kodėl R. Vėbra teigė, esą minėta „medžiaga iki šiol nepanaudota“ (p. 10). Autorius įvertino dokumentus, atkreipdamas dėmesį į tai, kad visa „medžiaga – dokumentai skirti ne aptarti pasirinktiems faktams ar įvykiams. Tai faktais paremta analitinė-apibendrinanti medžiaga apie pirmąjį okupacinį Lietuvos istorijos laikotarpį, galima sakyti, tam tikro pobūdžio istorijos studijos“ (p. 11.). Negali su tokiu vertinimu nesutikti, nes publikuojami dokumentai – ne savarankiški, o sudaro ištisą kompleksą šaltinių, kurie retrospektyviai rodo Rusijos valdžios politiką vadinamųjų Vakarų gubernijų atžvilgiu. Kita vertus, dokumentų turinys nesuponuoja vienintelės autoriaus akcentuojamos problemos – lietuvių klausimo Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pr. analizės. Vadinamajam Vakarų kraštui, visoms buvusios Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės žemėms, priklausė ne tik etninės lietuvių, bet ir baltarusių, ukrainiečių žemės. Vis dėlto nekvestionuojame, kad atsakymų į minėtą klausimą skelbiamuose dokumen-

¹ T. R. W e e k s, *Nation and State in Late Imperial Russia*, Northern Illinois University Press, DeKalb, 1996.

² *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 16: D. S t a l i ū n a s, Visuomenė be universiteto? Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje XIX a. viduryje – XX a. pradžia, Vilnius, 2000.

³ V. Ž a l t a u s k a i t ė, *Lietuvos krikščioniškosios demokratijos genėzė. XIX a. pab. – XX a. pr. Sociopolitinis aspektas*. Daktaro disertacija, Vilnius, 2000.

tuose ieškoti galima, tačiau tą darant svarbu suvokti „lietuvių klausimo“ turinio dinamiką per visą XIX a., kaip etninė kategorija „lietuvių tauta“ įgyja moderniems laikams būdingą politinę prasmę, tampa modernios Lietuvos kūrimo pagrindu. Problemą „Kas buvo Lietuva XIX a.?“ analizavo ir išvadas pateikė ne vienas istorikas (E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, Z. Medišauskienė, D. Staliūnas). Oficialiai XIX a. Lietuvos kaip politinio ir administracinio vieneto nebuvo⁴. Tarp vyraujančių problemų valdžios politikoje vadinamojo Vakarų krašto atžvilgiu buvo „lenkų klausimas“. Tuo tarpu lietuvių klausimas – marginalinis, pagal integracinės Rusijos politikos sampratą ilgainiui jis turėjo visiškai išnykti, asimiliuotis į sąvoką „rusų liaudis“. Rusijos valdžia lietuvius laikė ne politine, o daugiau socialine kategorija, tapatino su valstiečiais (liaudimi) ir netgi juos laikė savo sąjungininkais įgyvendinant valdžios politiką Vakarų krašte. Tokio pobūdžio svarstymų yra šiuose dokumentuose, tačiau yra ir pastebėjimų, kad valdžia tokios politikos nesilaikė, nesugebėjo išnaudoti šios „kortos“ saviems tikslams realizuoti – siekiant eliminuoti lenkų įtaką krašte. Valdžia baiminosi socialinės sistemos pokyčių. Taigi politinė retorika ir politikos tikslai ne visada tampa realybe.

Įvardiname straipsnyje „Rusijos imperijos politikos Lietuvoje krizė“ autorius komentuoja publikuojamus dokumentus, juose nagrinėjamus klausimus ir apibūdina Rusijos valdžios politiką prisijungtose žemėse – vadinamajame Vakarų krašte. Politiką iki 1863–1864 m. sukilimo atspindi Vakarų komiteto bylų medžiaga. Siūlymus Vakarų komitetui teikė gubernatoriai, generalgubernatoriai, centrinės valdžios institucijos, taip pat pavieniai asmenys. Siūlymų likimas – dauguma jų centrinės valdžios buvo atmesti – rodo vieningos valdžios politikos ar bendrosios strategijos Vakarų krašte stoką. Sakytume, plačių svarstymų sulaukusi krašto kolonizacijos problema. Prie jos buvo grįžtama ne vieną dešimtmetį, tačiau trokštamų rezultatų šis projektas taip ir neatnešė. Iš esmės jį blokavo centrinė valdžia, įvertinusi valstybės išdų galimybes. Ir 1863 m. įvykių išvakarėse centrinė valdžia priėjo prie išvados, kad valdžios priemonės, kuriomis per pastaruosius tris dešimtmečius siekta sujungti ar bent jau suartinti Vakarų kraštą su Rusija, buvo nesėkmingos, o pastarųjų mėnesių priemonės, kuriomis siekta nuslopinti lenkų judėjimą, buvo tik laikinai sėkmingos (p. 547).

R. Vėbra, per daug nenutoldamas nuo Ataskaitoje dėstomos medžiagos struktūros, nors ir nepaisydamas jos eiliškumo, apžvelgia valdžios politiką posukiliminiu laikotarpiu. Aptaria žemėvaldos, tautinį (lietuviai, lenkai, žydai, baltarusiai), religinį (Katalikų ir Stačiatikių bažnyčių, sentikių) klausimus, švietimą (nuo cerkviinių parapinių mokyklų iki aukštosios mokyklos įsteigimo), kultūrinio pobūdžio

⁴ *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 16: D. S t a l i ū n a s, Visuomenė..., p. 15.

problemas, generalgubernatoriaus valdžios klausimą. Anot autoriaus, „iš esamos medžiagos galima spręsti, kokioje gilioje krizėje buvo atsidūrusi Rusijos imperijos politika Lietuvoje XX a. pradžioje: viskas, ko buvo imtasi XIX a. amžiaus antrojoje pusėje, laukiamų rezultatų neatnešė, dažniausiai padariniai būdavo visai priešingi” (p. 41). Be abejo, publikuojami dokumentai rodo, kokia nepasiduoanti aiškiam apibrėžimui buvo valdžios politika Vakarų krašte, kokia nesubalansuota jos strategija ir taktika, kaip gana dažnai išsiskirdavo centrinės ir vietos valdžios pozicijos. Tačiau P. Sviatopolko-Mirskio pozicija rodo ir valdžios politinių nuostatų pokyčius. Kaip teigia istorikas T. R. Weeksas, taip pat analizavęs Ataskaitą ir Pažymą, generalgubernatorius savo siūlymais siekė ugdyti ypatingą patriotizmą – ne *rusiškąjį*, o *ne tik rusų* lojalumą Rusijai. Ir netgi šios idėjos neįgyvendinimas jos nediskredituoja, tik kelia klausimus apie jos realizavimo įmanomumą⁵. Taigi erdvės naujiems klausimams, analizei lieka. Dabar jau laisvos rankos sklaidyti paskelbtus dokumentus, analizuoti juos ir pateikti savas išvadas. Tokias galimybes atveria R. Vėbros atliktas darbas.

⁵ T. R. W e e k s, *Nation...*, p. 50.

Vilma Ž a l t a u s k a i t ė

Marek K o n r a t. Początki sowietologii w II Rzeczypospolitej. Geneza, dzieje i dorobek Instytutu Naukowo-Badawczego Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939). Zeszyty Historyczne, 2000, z. 134, s. 3–119.

Didelė studija, parašyta istoriko Mareko Konrato, susijusio su Krokuvos Jogailos universitetu, primena reikšmingą, nors šiandien dar mažai žinomą Vilniaus aplinkos, beje, ne tik jos, intelektinį įdirbį, skirtą Sovietų Sąjungos tyrimams. Studijos autoriaus skelbti darbai rodo, kad jis nemažai nuveikė tirdamas XX a. istoriją¹. Tai darbai, skirti politinei istorijai bei minties istorijai, taip pat istoriografijos istorijai (darbai apie Janą Kucharzewski) bei istorijos metodologijai (darbas apie Henrio Berro ir Franciszeko Bujako istorinės sintezės koncepcijas). Sutrumpinta

¹ M. K o n r a t, Rec.: O. H a l e c k i, *Historia Europy – jej granice i podziały*, Lublin, 1994, *Arcana*, 1998, nr 1, s. 198–202; rec.: B. S z l a c h t a, *Ład, Kościół, Naród*, Kraków, 1996, *Arcana*, 1999, nr 2, s. 215–218; Rec.: bendraautoris B. Gancarz: G. P r z e b i n d a, *Od Czaadajewa do Bierdajewa: spór o Boga i człowieka w myśli rosyjskiej (1832–1922)*, Kraków, 1998, *Arcana*, 1999, nr 5, s. 185–193; *Niepodległa polityka II RP w oczach Zachodu*, *Arcana*, 1998, nr 5, s. 88–105; *Spory*

recenzuojamos studijos versija pakeistu pavadinimu taip pat buvo paskelbta moksliniame leidinyje „Kwartalnik Historyczny“². Šioje recenzijoje aptariama tik studija, paskelbta moksliniame leidinyje „Zeszyty Historyczny“, skliaustuose nurodant cituojamus puslapius.

Rekonstruodamas Vilniaus instituto genezę ir funkcionavimą, Autorius panaudojo šaltinius iš Lenkijos archyvų (Archiwum Akt Nowych – Naujųjų aktų archyvas), Lietuvos archyvų ir bibliotekų (Lietuvos centrinis valstybės archyvas Vilniuje, Lietuvos Mokslų akademijos biblioteka, Vilniaus universiteto biblioteka), taip pat rinkinius, saugomus generolo Sikorskio institute ir muziejuje Londone. Be archyvinės medžiagos, šia tema taip pat surinko gausią literatūrą, kurią sudaro tiek Vilniaus instituto darbuotojų publikacijos, tiek buvusių instituto darbuotojų atsiminimai (Stanisławas Swianiewiczus, Wiktoras Sukiennickis, Władysławas Wielhorskis) arba jiems skirti atsiminimai (Czesławas Miłoszas, Irena Sławińska, Czesławas Zgorzelskis), taip pat darbai, skirti Sovietų Sąjungos tyrimų istorijai.

Autorius parodė instituto atsiradimo genezę, pabrėždamas reikšmingą Stepono Batoro universiteto senosios Lietuvos teisės istoriko prof. Stefano Ehrenkretzo indėlį (p. 7–14). Toliau aptarė instituto organizacinę struktūrą ir trumpai apibūdino prie jo veikiančios Politinių mokslų mokyklos dėstytojus (p. 14–23). Skyrelį, skirtą instituto ryšiams su Lenkijos Generalinio štabo II skyriumi, reikėtų vertinti tik kaip įvadinę apybraižą, nes jame nėra jokių esminių apibendrinimų. Beje, galimas daiktas, kad dėl šaltinių stokos tokie apibendrinimai niekada nebus padaryti (p. 23–28). Akivaizdu, kad institutas atsirado dėl prof. Ehrenkretzo asmeninių ryšių su Piłsudskio valdžios elito atstovais: Janu Jędrzejewicziumi, Witoldu Staniewicziumi. Svarbų vaidmenį taip pat turėjo suvaidinti Generalinio štabo II skyriaus viršininko pulkininko Tadeuszo Pełczyńskiego suinteresuotumas ir geranoriškumas. Tačiau be šaltinių tai neįmanoma nustatyti. Beje, šioje vietoje verta pataisyti klaidą, kuri įsivėlė į Annos Jędrychowskos knygos bibliografinį aprašymą (55 nuoroda, p. 25).

o Kucharzewskiego, *Arcana*, 1999, nr 2, s. 123–133, nr 5, s. 156–169; O wymaganiach syntezy i historii: Henri Berr i Franciszek Bujak – próba ujęcia porównawczego, *Historyka*, t. 28 (1998), s. 83–101; Brytyjskie gwarancje niepodległości Polski w 1939 r. jako problem historyczny: kontynuacja i zwrot w historiografii, *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*, z. 126 (1999), s. 177–198; Hermann Rauschnig a Polska: wokół opinii autora „Rewolucji nihilizmu“ o stosunkach polsko-niemieckich z maja 1939 r. *Czasy Nowożytnie*, t. 8 (2000), s. 255–301; Dyplomacja II Rzeczypospolitej wobec paktu Ribbentrop-Mołotow, *Dzieje Najnowsze*, 2000, nr 2, s. 23–54; Dyplomacja państw bałtyckich w obliczu układu Ribbentrop-Mołotow w świetle nowych dokumentów, *Studia z dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 35 (2000), s. 197–217.

² M. K o n r a t, Instytut naukowo-badawczy Europy Wschodniej w Wilnie (1930–1939) i jego wkład w rozwój polskiej sowietologii, *Kwartalnik Historyczny*, t. 107 (2000), nr 3, s. 43–89.

Knygos pavadinimas turėtų būti toks: „Zygzakiem i po prostu“, o ne „Po prostu i zygzakiem“. Tai svarbu dėl to, kad knygos pavadinime atsispindėjo Jędrychowskos teiginys, liečiąs evoliuciją nuostatų vadinamųjų Akademijos kairiųjų (Stefanas Jędrychowski, Jerzy Sztachelski, Jerzy Putramentas, Henrykas Dębinski), kurie nuo įvairių idėjinių nuostatų („vingiais“) atėjo iki komunizmo išpažinimo („paprastai“) – beje, knygos pavadinimas siejasi su laikraščio, kurį redagavo šios grupės atstovai, pavadinimu „Po prostu“. Po skyrelio, pavadinto „Intelektinis fonas“ (p. 28–34), kuriame, remiantis atsiminimais ir skelbtais darbais, liečiančiais XX a. antrojo dešimtmečio Vilniaus intelektinį klimatą, autorius pateikia šias instituto darbuotojų išsamias intelektines biografijas: Wiktora Sukiennickio (p. 34–50), Stanisława Swianiewicziaus (p. 50–64), Bogumiło Jasinowskio (p. 64–72). Skyrelyje „Vilniaus sovietologinės mokyklos aplinkoje“ aptariami darbai tiek su institutu susijusių tyrėjų (S. Swianiewiczus, W. Sukiennickis, Sewerynas Wyslouchas, Bolesławas Cyruliński, Michałas Królis ir kiti), tiek kitų asmenų, kurie tarpukario Lenkijoje rašė Sovietų Sąjungos tema (Konstanty Grzybowski, Waclawas Fabierkiewiczus ir kiti). Tačiau daugiausia dėmesio autorius skiria su institutu susijusiems asmenims: prie minėtųjų reikia pridurti literatūros kritiką Stanisławą Baczyński, literatūros istoriką ir filosofą M. Zdziechowską, ekonomistą ir SSSR vidaus ir užsienio politikos analitiką Zygmunta Szempliński. Paragrafe „Rytų Europos instituto veikla“ aptariami darbai, parašyti prie instituto veikiančios Politinių mokslų mokyklos seminaruose. Autorius rado darbų rankraščius, pateikė jų sąrašą ir juos trumpai apibūdino. Išlikęs Wiktora Sukiennickio 1939 m. seminarų protokolų sąsiuvinis leido nušviesti, kaip tyrimų darbus atliko vienas pagrindinių Politinių mokslų mokyklos dėstytojų ir instituto darbuotojų. Tačiau atrodo, kad seminaro darbų dienoraštis buvo aptartas pernelyg paviršutiniškai. Dėl medžiagos, liečiančios instituto veiklą, stokos jis vertas rimtesnės analizės. Aprašant Wiktora Sukiennickio seminaro laimėjimus, įsivėlė klaida. Marekas Konratas rašo: „Be abejo, vertingiausių Vilniaus sovietologijos laimėjimu tapo Franciszeko Ancewicziaus darbas „Stalininė teisės teorija“, parašytas vadovaujant Sukiennickiui ir apgintas kaip daktaro disertacija SBU Teisės fakultete“ (p. 90). Šis darbas, kurį autorius cituoja 299 nuorodoje F. Ancewicz „Stalinowska koncepcja prawa“ (Wilno, 1939. Tai buvo pirmoji knyga, išleista serijoje „Vilniaus visuomeninė biblioteka“. Prasidėjus karui, ši serija nebuvo tęsiama), turėjo kitą pavadinimą ir buvo išleista kiek kitaip pavadintoje serijoje: ji vadinosi „Stalinowska koncepcja państwa na tle ewolucji ustrojowej Związku Socjalistycznych Republik Sowieckich, z przedmową Prof. dr. Waclawa Komarnickiego“, Wilno, 1939 [Wileńska Biblioteka Prawno-Społeczna, t. I] (Stalininė valstybės koncepcija Sovietų Socialistinių Respublikų Sąjungos santvarkos evoliucijos fone, Prof. dr. Waclawo Komarnickio pratarmė, Vilnius, 1939 [Vilniaus

visuomeninė-teisinė biblioteka, t. I]). Be to, lietuvių kalba pavardė Ancewicz rašoma Ancevičius, o ne Ancevicus (p. 88). Skyrelyje „Karo akivaizdoje ir po karo“ (p. 99–106) aprašytas instituto ir su juo susijusių asmenų likimas po 1939 m. Šioje vietoje, rašant apie Franciszeko Ancewicziaus likimą, taip pat buvo padaryta klaida. Autorius rašo, kad „pogrindinės valstybės teismo nuosprendžiu jis buvo sušaudytas“ (p. 106). Tuo tarpu Franciszekas Ancewiczus mirė Kanadoje 1964 m.³ Priešpaskutiniame skyrelyje („Tarpukario lenkų sovietologinės minties kontekstai“, p. 106–115) M. Konratas aprašė kitus centrus ir su jais susijusius mokslininkus, tyrinėjančius SSSR. Tai paviršutiniška, tačiau vertinga apžvalga. Paskutinėje aptariamojo darbo dalyje („Tarpukario rytų minties recepcijos bandymas“, p. 115–119) autorius trumpai aprašė bandymus kurti centrus ir grupes, tyrinėjančias Sovietų Sąjungą, o po jos žlugimo – Rusiją ir kraštus, kurie kitados įėjo į SSSR sudėtį (Baltijos kraštai, Baltarusija, Ukraina, Azijos respublikos).

Taigi turime vertingą, gerai dokumentais paremtą darbą. Jo silpnoji vieta – kompozicija. Autorius nesugebėjo suvaldyti gausios medžiagos ir kai kuriuos klausimus kartoja keliose vietose. Tai griaua pasakojimo rišlumą. Būtų buvę gerai, jeigu darbai, parašyti instituto aplinkoje, būtų aptarti viename skyrelyje, o ne keliuose skyreliuose su kiek klaidinančiais pavadinimais „Vilniaus sovietologinės mokyklos aplinkoje“, „Rytų Europos instituto veikla“. Abiejuose skyreliuose aptariami to paties instituto darbai. Galbūt didesnis aiškumas būtų pasiektas aptariant instituto publikacijas klasikiniu būdu: spausdinti darbai, rankraščiais likę darbai. Taip pat reikėtų tiksliau paaiškinti, dėl ko Sewerino Wiśloucho studija apie komunikacines paslaugas palaikyta sovietologine⁴. Be abejo, instituto specifika buvo istorijos, kalbotyros ir etnografijos studijų siejimas su teisinėmis, politinėmis ir ūkio problemomis. Taigi rašant apie Vilniaus sovietologiją, verta užsiminti ir apie tai, tačiau taip pat reikėtų tiksliau apibrėžti, ką reiškė sovietologija, o kas priklausė kitoms problemoms. Manychiau, kad būtų ne pro šalį šiame darbe skirti, ką reiškė Rusijos studijos, nuo to, ką reiškė Sovietų Sąjungos, kaip specifinės politinės ir ūkinės santvarkos, studijos. Rusijos ir rusų kultūros apmąstymas kiek skiriasi nuo SSSR teisės, politikos, kultūros ir ūkio tyrimų. Aišku, šie tyrimų laukai yra sąlyginiai, tačiau negalima sutikti su tuo, kad Mariano Dziedzichowskio refleksijos priklauso sovietologijos sričiai lygiai taip pat, kaip Stanisława Swianiewiczaus, o pirmiausia Wiktoro Sukiennickio darbai. Pašalinę dalį nereikalingų samprotavimų,

³ R. Miknys, V. Sirutavičius, *F. Ancewicziaus biografijos bruožai* Vidurio Rytų Europos instituto Liubline ir Vidurio Rytų Europos instituto Vilniuje rengiamoje F. Ancewicziaus daktaro disertacijos publikacijoje, red. Sławomiras Łukaszewiczus ir šios recenzijos autorius.

⁴ S. Wiślouch, *Posługi komunikacyjne w miastach W. Ks. Litewskiego na prawie magdeburskim do połowy XVI w.*, Wilno, 1936.

kuriuose kartojami žinomi dalykai, autorius turėtų sudėti į vieną paragrafą ir rimčiau aprašyti Swianiewicziaus, Sukiennickio ir jų mokinių darbų metodologinį pagrindą. Tai, ką rašo šia tema, yra be galo įdomu ir iš tikrųjų parodo juos, ypač Sukiennickį, SSSR tyrimų *sine ira et studio* pranašautoju. Manychiau, kad daugiau dėmesio vertėjo skirti Zygmunto Szemplińskiego (rašiusio slapyvardžiu Jan Warecki) asmeniui. Jis buvo ne tik SSSR ūkio analitikas, bet ir išvalgus, kompetentingas jos vidaus bei užsienio politikos stebėtojas. Prie šio autoriaus darbų, kuriuos cituoja Marekas Konratas, reikėtų pridurti dar keletą, kurie nepaminėti 48 nuorodoje (p. 22)⁵. Skyrelyje „Tarpukario lenkų sovietologinės minties kontekstai“ (p. 106–115) turėtų būti paminėtas Ignaco Matuszewskio leidžiamas žurnalas, susijęs su Lenkijos Respublikos užsienio reikalų ministerija, „Polityka Narodów“ („Tautų politika“). XX a. ketvirtajame dešimtmetyje jame buvo skelbiamos padėties SSSR mėnesinės apžvalgos, pasirašytos slapyvardžiais „awo“ ir „***“; jų turinys leidžia vertinti tai, kas buvo žinoma apie įvykius SSSR ir kaip jie buvo interpretuojami⁶. Taip pat verta prisiminti Wacława Komarnickio knygą „Nowy ustrój państwowy Związku Sowieców“, ([Wilno], 1938). Kadangi daug darbų apie Sovietų Sąjungą parašė teisininkai, tenka apgailestauti, jog teminėje bibliografijoje nebuvo paminėtas Adamo Bosiackio darbas, kuriame aptariami lenkų tyrimai bolševikų Rusijos santvarkos tema⁷. Taip pat verta plačiau aptarti Ludwiko Kulczyckio asmenį ir jo kūrybą, prisiminti du jo sintetinius straipsnius, paskelbtus leidinyje „Encyklopedia Nauk Politycznych (zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze)“ („Politinių mokslų enciklopedija: visuomeniniai, politiniai ir ūkiniai klausimai“), taip pat knygą, skirtą naujoms visuomeninėms santvarkoms. Šie darbai taip pat sudaro reikšmingą intelektualinį kontekstą lenkų apmąstymuose apie Sovietų Sąjungą ir kitas totalitarines

⁵ J. W a r e c k i, Etapy sowieckiej polityki wewnętrznej, *Polityka Narodów*, t. XII, z. 3–4 (październik 1938), s. 159–202; Proces Radka i towarzyszy, *Polityka Narodów*, t. IX (1937), z. 2, s. 129–139; Sytuacja wewnętrzna w Z.S.R.R. Sprawa Bucharina i towarzyszy, *Polityka Narodów*, t. XI, z. 4 (kwiecień 1938), s. 450–462.

⁶ ***, Sytuacja wewnętrzna w Z.S.R.R. Luty–marzec–kwiecień [1935], *Polityka Narodów*, t. V (1935), z. 5, s. 638–652; a w o, Sytuacja wewnętrzna w Z.S.R.R. Czerwiec–lipiec [1937], *Polityka Narodów*, t. X, z. 1–2, (lipiec–sierpień 1937), s. 93–101; a w o, Sytuacja wewnętrzna w Z.S.R.R. Grudzień–luty [1937–1938], *Polityka Narodów*, t. XI, z. 3 (marzec 1938), s. 303–317; a w o, Sytuacja wewnętrzna w Z.S.R.R. Sierpień–listopad [1937], *Polityka Narodów*, t. X, z. 6 (grudzie 1937), p. 582–595; a w o, Sytuacja wewnętrzna w Z.S.R.R. Grudzień–luty [1937–1938], *Polityka Narodów*, t. XI, z. 6 (czerwiec 1938), s. 661–671; a w o, Sytuacja wewnętrzna w Z.S.R.R. Grudzień–luty [1937–1938], *Polityka Narodów*, t. XII, z. 5 (listopad 1938), s. 396–411 (sąrašas nėra išsamus).

⁷ A. B o s i a c k i, *Utopia, władza, prawo: doktryna i koncepcje prawne „bolszewickiej“ Rosji 1917–1921*, Warszawa, 1999.

valstybes⁸. Kad ir trumpai, tačiau verta prisiminti baltarusių rašytoją ir dramaturgą Franciszko Olechnowiczį (Alachnowiczius), kuris keletą metų praleido Solovkuose, o grįžęs į Lenkiją 1933 m. paskelbė savo atsiminimus, pirma spaudoje („Kurjer Wileński“, „Słowo“, „Возрождение“ – Paryžiuje leistas rusų laikraštis, „Наш путь“ – Charbine leistas rusų laikraštis), vėliau – atskira knyga⁹. Pranešimai iš Solovkų darbo stovyklos sudarė vaizdą apie tai, kaip naujoji santvarka atrodė praktiškai. Taip pat kylo klausimas dėl to, ar minimas kaip Wiktoro Sukiennickio seminaro narys Mściślawas Olechnowiczius vis dėlto nebus tas pats Franciszekas Olechnowiczius, kuris taip pat bendradarbiavo su institutu. Pritariu medžiagos, susijusios su Rytų Europos institutu ir saugomos Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje (buvusios Wróblewskich bibliotekos pastatas) (f. 223), vertinimui. Dauguma jos – tai paskaitų konspektai, rašyti pieštuku ketvirtadaly lapuose, aišku, blogai įskaitomi. Tik galima pridurti, kad kai kurie jų priklausė Włodzimierzui Decykui (ne Karoliui, kaip klaidingai nurodyta p. 94).

Galiausiai sunku pavadinti vykusiais tokius instituto laimėjimų apibendrinimus: „<...> (1) Sukiennickio supratimas apie sovietologijos uždavinius; (2) Swianiewicziaus atlikta leninizmo genezės analizė, pasitelkus idėjų istorijos metodą; (3) Jasinowskio požiūris į bolševizmo istorines šaknis“ (p. 86). Laimė, išsamesniuose samprotavimuose autorius kiek plačiau aprašo instituto, jo darbuotojų bei Politinių mokslų mokyklos studentų laimėjimus, paneigdamas savo ne itin vykusiai suformuluotą ir per siaurą apibendrinimą.

Bet kuris svarbios problemos tyrimas palieka vietos tam tikram nepasitenkinimui. Tačiau Mareko Konrato studijos įvade buvo paskelbta (p. 3), kad ji yra didesnio darbo dalis, o tai leidžia tikėtis, jog visas darbas bus geriau sutvarkytas ir dar geriau paremtas šaltiniais.

Hubert Ł a s z k i e w i c z (Lublin)

⁸ L. K u l c z y c k i, Bolszewizm, *Encyklopedia Nauk Politycznych* (Zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze), z. 4 (sierpień 1936), p. 488–503; Komunizm, *Encyklopedia Nauk Politycznych* (Zagadnienia społeczne, polityczne i gospodarcze), t. III, z. 2 (kwiecień 1936), s. 300–306; *W Poszukiwaniu nowego ustroju społecznego*, Warszawa, 1933.

⁹ Žr. šio darbo pakartotinį leidimą: F. O l e c h n o w i c z [Aljachnovič Francišak}, *7[siedem] lat w szponach GPU*, [vertimas iš baltarusių k.], Warszawa, 1990.

Lietuvos žydai 1918–1940. Prarasto pasaulio aidas. Sudarė Yves Plasseraud ir Henri Minczeles. Vilnius: Baltos lankos, 2000.

Šis straipsnių rinkinys, kurio dauguma autorių vienaip ar kitaip susiję su žydų istorija, buvo sudarytas ir pirmą kartą išleistas Prancūzijoje 1996 metais. Studijoje siekta atspindėti litvakų istorinį palikimą nuo jų pasirodymo šioje žemėje iki XX a. pabaigos. Ypatingas dėmesys skiriamas bendruomenės kultūriniais ir socialiniams reiškiniams bei jų permainoms. Vien dėl savo apimties veikalas negali pretenduoti į išsamų turtingos Lietuvos žydų istorijos nušvietimą, todėl galima pastebėti itin daug neatskleistų aspektų. Be įvadinį straipsnių, studiją sudaro keturios dalys. Reikia pasakyti, jog kai kurie straipsniai nepasižymi akademiškumu, o yra tik sentimentalus ekskursas po Lietuvos žydų istoriją, dažnai juose kartojami ankstesnių autorių minėti teiginiai.

Knygoje įvedamas Lietuvos skaitytojui dar nelabai žinomas terminas *Litvakija*, kuri pirmą kartą 1980 m. pavartojo Leonas Čertokas (p. 71). Pratarmėje teigiama, jog šios virtualios šalies teritorijos didžioji dalis sutampa su Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdomis, o jos vardas niekuomet nebuvo įrašytas žemėlapyje ir jau nebeegzistuoja (p. 13–14). Knygos sudarytojai, matyt, taip stengėsi pabrėžti, jog šioje teritorijoje gyvavo specifiška, vieninga žydų kultūra. Taigi kyla klausimas: kodėl pasirinktas būtent toks veikalo pavadinimas, skelbiantis, jog bus kalbama apie Lietuvos žydus 1918–1940 metais, o tai tik iš dalies atitinka knygos turinį?

Leidinyje mažai naudotasi Lietuvos istoriografija, vyrauja Vakarų mokslininkų tyrinėjimai, todėl pastebimas kai kurių autorių tendencingumas, neišvengta ir faktinių klaidų.

Yves Plasseraudas, straipsnyje „Katastrofa“ nagrinėdamas holokausto priežastis Lietuvoje, teigia, „kad prieškarinėje lietuvių visuomenėje nebuvo nieko, kas sukurtų palankias sąlygas tokiam iškrypėliškam elgesiui“. Autorius išvelgia vienintelę priežastį – žydų bendradarbiavimą pirmosios sovietų okupacijos laikotarpiu (p. 29–31). Tačiau Liudas Truska, atsakydamas į klausimą, „kodėl Lietuva <...> tapo vos ne holokausto simboliu“, pažymi, kad „priežasčių buvo ne viena, tačiau svarbiausioji – gili politinė-moralinė krizė, į kurią 4-jo ir 5-jo dešimtmečių sandūroje lietuvių tautą įstūmė penkios kapituliacijos <...> ir galiausiai nepriklausomybės netekimas“.¹ Yves Plasseraudo įsitikinimu, Lietuvoje vokiečių okupacijos laikotarpiu buvo sunaikinta 230 000 žydų (p. 33). Tačiau Saliamonas Atamukas savo studijoje pastebi, jog nėra šiuo klausimu labai tikslių duomenų: „Prieš karo ir okupacijos pradžią Lietuvoje apytikriai buvo 240 tūkst. žydų“, o kilus karui, – apie 225 tūkst.,

¹ L. T r u s k a, Ir atleisk mums mūsų tėvų bei senelių nuodėmes, *Kultūros barai*, 1999, Nr. 6, p. 56.

iš kurių galiausiai gyvi išliko keliolika tūkstančių². Be to, straipsnyje teigiama, jog Lietuvoje veikė apie 20 000 aktyvių kolaborantų (p. 29). Įdomu, kokiais kriterijais remdamasis autorius pateikė tokius apskaičiavimus, kai, S. Atamuko žodžiais, kaltininkų skaičių nustatyti sunku, nes nesama kaltumo sampratos tikslios valstybinės teisinės nei kitokios apibrėžties³. Tam tikrą abejonę kelia ir autoriaus teiginys, jog Lietuvoje dar neatvykus vokiečių avangardui vyko spontaniški pogromai (p. 23–24). Manome, jog ateityje, norint objektyviai atskleisti kolaboravimo problemą, istorikams dar reikės įvertinti daugelį reiškinų, todėl dabar nevertėtų daryti vienareikšmiškų apibendrinimų.

Skaitant Ugnės Karvelio straipsnį „Įvairiautė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra, 1251–1772“, susidaro įspūdis, jog siekiama trumpai skaitytojus supažindinti su LDK istorija. Lietuva čia sakralizuojama, galima pamanyti, jog aprašoma pasakų šalis. Be to, autorė taip pat neišvengė faktinių klaidų; paminėsime keletą iš jų. Visų pirma nurodoma, kad „valstybės panaikinimo išvakarėse [kalbama apie 1772 m. LDK padalijimą. – I. Š.] žydų čia buvo 157 000“ (p. 37). Tuo tarpu Lietuvos historiografijoje vyrauja kitokia nuomonė. Pavyzdžiui, S. Atamukas savo studijoje rašo, kad „XVIII a. pabaigoje buvusioje LDK teritorijoje gyveno 250 tūkst. žydų“⁴. Keliose straipsnio vietose, kalbant apie kahalus, vartojamas apygardos terminas, todėl nekyla abejonių, kad autorė, teigdama, jog Vilniaus apygardoje (tuo pačiu laikotarpiu) gyveno 27 000 žydų, kalba apie Vilniaus kahalą, kuriame, kaip pažymi A. Tamulynas, 1784 m. surašymo duomenimis, gyveno apie 7500 žydų⁵. Taigi ir šiek tiek vėlesniu laikotarpiu nei aptaria Ugnė Karvelis žydų negalėjo gerokai padaugėti arba atitinkamai sumažėti. Analizuodama XIV a. pabaigą, autorė rašo: „1392 metais gavęs didžiojo kunigaikščio titulą, kitamet Vytautas suteikė pirmąją privilegiją visiems žydams, gyvenusiems LDK“ (p. 47). Tačiau žinoma, kad pirmoji privilegija buvo suteikta 1388 m. Bresto žydams, o 1507 m. žydų bendruomenių prašymu Žygimantas Senasis paskelbė, jog 1388 m. privilegija galioja visiems LDK žydams⁶. Kalbėdama apie 1495 m. didžiojo kunigaikščio Aleksandro

² S. A t a m u k a s, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, Vilnius, 1998, p. 253–254.

³ Ten pat, p. 254.

⁴ Ten pat, p. 35.

⁵ A. T a m u l y n a s, Vilniaus žydų bendruomenės demografinė, socialinė ir profesinė struktūra (pagal 1784 m. surašymą), *Vilniaus Gaonos ir žydų kultūros keliai. Tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga, Vilnius, 1997, rugsėjo 10–12*, 1999, p. 323.

⁶ С. Л а з у т к а, Э. Г у д а в и ч ю с, *Привилегия евреям Витаутаса Великого 1388 г.*, Москва, 1993, с. 82.

dekretą dėl žydų išvairo iš LDK, Ugnėi Karveliui toks kunigaikščio žingsnis kelia nuostabą; ji nenurodo ir pagrindinės, t. y. finansinės, išvairo priežasties (p. 50).

Straipsnyje „Litvakiško judaizmo laimės ir nelaimės“ Yves Plasseraudas trumpai akcentuoja svarbiausius žydų istorinius momentus nuo 1795 m. įvykdyto padalijimo iki Antrojo pasaulinio karo. Autorius rašo, kad 1897 m. Šiaurės vakarų krašte gyveno 350 tūkstančių litvakų (p. 63). Tai gerokai sumažinti duomenys, nes šioje teritorijoje tuo metu gyveno apie 1,5 milijono žydų⁷. Tuo tarpu dabartinės Lietuvos teritorijos ribose, 1897 metų surašymo duomenimis, iš tikro buvo 350 tūkst. žydų⁸.

Odile Suganas straipsnyje „Kasdienis miestas ir štetlas“, gausiai naudodamasi prisiminimais, aptaria jidiškaitą, t. y. savitą gyvenimo būdo ir papročių fenomeną, bando atsakyti į klausimą, kuo litvakas skiriasi nuo kitų aškenazių. Pažymi, jog tai tradicijomis pagrįstas gyvenimo būdas, bet drauge imlus modernioms idėjoms, atviras įvairioms ekonominėms, politinėms ir kultūrinėms permainoms (p. 90). Tačiau lieka neaišku, ko siekiant straipsnio priede, nenurodžius signatūros, pateikiamas dokumentas, kuriame kalbama apie LAF'o veiklą ir Lietuvos aneksiją (p. 93–94).

Antroje knygos dalyje, straipsnyje „Susprogdintos mozaikos plytelės“, suteikiama galimybė pasisakyti vietiniams litvakams. Šių pasikalbėjimų metu, kaip sako Yves Plasseraudas, pastebimas tam tikras jų sutrikimas, noras pasiteisinti. Prisimenant stengiamasi rekonstruoti XX amžiaus realijas, kiek jos susijusios su Lietuvos žydų bendruomene. Daug dėmesio skiriama pokariniam ir atgimusios Lietuvos laikotarpiui. Išryškunami kai kurie prieštaravimai, kilę tarp Vakarų ir išlikusios litvakų bendruomenės.

Toje pačioje leidinio dalyje Ariel Sion detalčiai aptaria žydų mokyklų sistemos susidarymo prielaidas, veiklos problemas ir tikslus. Dėmesys fokusuojamas į du centrus – Vilnių ir Balstogę.

Trečioji knygos dalis skiriama atskleisti Litvakijoje gimusioms ar sėkmingai plėtotoms ideologijoms: bundizmui, sionizmui ir jidišizmui. Aptariamoms ne tik jų atsiradimo priežastys, bet ir tarpusavio santykis, tokiu būdu iškeliami ir tam tikri žydų bendruomenės vidiniai prieštaravimai. Itzhok Niborski straipsnyje „Su jidiš kalba širdyje“ teigia, jog litvakų jidiš yra savitas, nes jam didžiausią įtaką padarė tradicinis gyvenimo būdas bei Talmudo studijų aplinka, suformavusi intelektualią kalbėseną (p. 177).

Manytume, kad verta dėmesio yra paskutinė studijos dalis, kurioje autoriai analizuoja litvakų dvasinį ir kultūrinį palikimą. Čia iškyla tokios asmenybės kaip Vilniaus Gaonas, Emmanuelis Lévinas, Mošė Kulbakas, Markas Antokolskis ir

⁷ S. A t a m u k a s, *Lietuvos žydų kelias. Nuo XIV amžiaus iki XX a. pabaigos*, p. 55.

⁸ S. A t a m u k a s, *Žydai Lietuvoje. XIV–XX amžiai*, Vilnius, 1990, p. 38.

daugelis kitų. Smulkiai neaptarinėdami kiekvieno straipsnio, išskirsime svarbesnius ir įdomesnius autorių teiginius bei išvadas.

Chaim Vital Drezdner savo straipsnyje bando sintetiškai pateikti ir išryškinti tik litvakams būdingo XIX–XX amžiaus pradžios judaizmo tendencijas. Autorė teigia, jog „Talmudą studijuojančio elito kultūra skyrėsi nuo liaudies kultūros“, jos viena kitą veikė, tačiau pirmoji sudarė autonominių vienetą, turintį savitas institucijas ir elgesio taisykles (p. 201).

Įdomus Rachel Ertel straipsnis, skirtas jaunai menininkų kartai, susijungusiai į avangardistų grupę „Jung Vilne“ (Jaunasis Vilnius), dėl kurios Vilnius tapo jidiš literatūros centru. Čia skaitytojai bendrais bruožais supažindinami su grupės narių veikla ir kūryba, išskiriami du poetai – Chaimas Gradė ir Avromas Suckeveris, kurie, anot autorės, „nepanašūs vienas į kitą kaip ugnis ir vanduo“ (p. 247). Tarp Lenkijos ir Lietuvos ilgai neegzistavę diplomatiniai santykiai, žinoma, stabdė Vilniaus ir Kauno menininkų bendradarbiavimą. Ryšiai buvo užmezgti iš užsienio atvykusių rašytojų dėka, todėl tik 1939 metų vasarą pasirodė abiejų centrų bendras leidinys „Naje Bleter“ (Nauji lapai), kurį entuziastingai sutiko skaitytojai (p. 249–251). Deja, prasidėjęs karas nutraukė „Jung Vilne“ veiklą, apie ją byloja tik išlikusi kūryba.

Akademiškumu išsiskiria ir Suzanne Pourchier straipsnis „Nuo Vilniaus iki Monparnaso“, kuriame apžvelgiamas litvakų dailininkų likimas ir jų kūriniai. Subtiliai atsakoma į klausimą, kas buvo tie, kuriuos Paryžiuje vadino „rusais“, o vėliau – Paryžiaus mokykla? Autorė trumpai aptaria ir kitų litvakų tapytojų, pasklidusių beveik po visus žemynus, kūrybą. Pažymima, jog judėjiškumas galėjo tapti vienu iš menininko įsitvirtinimo ramsčių, bet „tuo pat metu stiprėjo įtampa tarp kultūrinio ypatumo paieškų ir emancipacijos troškimo“ (p. 277).

Taigi knyga „Lietuvos žydai 1918–1940. Prarasto pasaulio aidas“ yra išlikusios atminties atspindys, suteikiantis dar vieną galimybę Lietuvos skaitytojams susipažinti su pranykusia, unikalios žydų kultūra. Leidinio sudarytojai stengėsi pabrėžti litvakų įnašą į Europos civilizaciją. Šis argumentas stiprinamas pateikiant kultūrinį arealo palikimą.

Ingrida Š o t l a n d a i t ė

Avraham T o r y. **Kauno getas: diena po dienos.** Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2000. 555 p.

Avraham Tory Antrojo pasaulinio karo metais buvo Kauno geto Žydų tarybos sekretorius, ne tik stebėjęs įvykius, bet ir ekstremaliomis grėsmės sąlygomis užfiksavęs juos dienoraštyje. Tai gyvenimo ir mirties aprašymas, iliustruojantis Europos getų istoriją. „Kauno getas: diena po dienos“ dar kartą liudija žydų bendruomenės pastangas prisitaikyti prie neiprastų gyvenimo taisyklių ir jos kovą dėl išlikimo.

Dienoraštis suskirstytas į trys skyrius, kiekvienas iš jų atitinka metus (1941–1943) gyventus gete. Epiloge Avraham Tory pasakoja, kokiū būdu jam pasisekė pabėgti iš geto ir po jo sunaikinimo, 1944 metų vasarą, grįžus pasiimti savo paslėptus užrašus. 1945 metų pavasarį jis su žmona pasitraukė iš Lietuvos ir tik 1947 metais pasiekė Palestiną. Deja, kaip teigia autorius, skaitytojui pateikiami tik du trečdaliai viso rinkinio, nes kita dalis medžiagos dėl įvairių priežasčių neišliko (p. 532).

Šios knygos pradžioje Saulius Sužiedėlis, pristatydamas skaitytojams Avrahamo Tory veikalą, pastebi, jog tai „sudėtingas uždavinys, nes holokausto tema tiek Lietuvoje, tiek pokario lietuvių išeivijoje apipinta įvairių kompleksų, įvaizdžių ir mitų“ (p. V). Įvade stengiamasi pateikti svarbiausius Lietuvos žydų istorijos momentus, neatsitiktinai daug dėmesio skiriama lietuvių ir žydų santykiams, aptariama antisemitizmo genezė ir problematika, ypatingas dėmesys kreipiamas į tarpukario Lietuvą ir pirmosios sovietų okupacijos laikotarpį. Todėl iš dalies tai dar vienas bandymas atskleisti lietuvių vaidmens žydų genocide priežastis. S. Sužiedėlis teigia, jog „nepriklausomybės metais lietuvių ir žydų santykiuose rasime tiek teigiamų, tiek neigiamų poslinkių, o sovietinė okupacija šiuos santykius veikė vien neigiamai“ (p. XXI). Šį reiškinį autorius taikliai apibūdina „pirmojo įspūdžio“ psichologijos terminu, pateikdamas schemą, kuri atspindi dar gajų mitą apie tariamą 1940–1941 metų „žydų valdžią“ (p. XXIV–XXV).

Taip pat nagrinėjamas holokausto vertinimas Lietuvoje ir su tuo susijusios tyrimo problemos. Autorius nurodo tam tikras gaires, kurios perspektyvoje istorikams padėtų objektyviai įvertinti tiriamąjį laikotarpį.

S. Sužiedėlis išskiria trys holokausto Lietuvoje etapus, kurie iš esmės atitinka Avrahamo Tory dienoraščio dalis. Pirmuoju, t. y. iki 1941 metų pabaigos, buvo sunaikinta trys ketvirtadaliai Lietuvos žydų. Antrąjį Lietuvos holokausto etapą autorius įvardija getų merdėjimo laikotarpiu. Trečiasis etapas prasideda 1943 metų rugsėjį vykdytomis akcijomis, kurios pranašauja getų gyvavimo baigtį (p. XXXII).

„Kauno getas: diena po dienos“ – daugiau autentiškas dienoraštis, kai kur papildytas atsiminimais ir kitų liudytojų pasakojimais (šios dalys nurodytos profesorės Porat komentaruose), taip pat oficialiais autoriaus surinktais dokumentais, chronologine tvarka įterptais į dienoraščio tekstą. Knygoje publikuojamos Hiršo

Kadušino nuotraukos, Esteros Lurjė ir Josifo Šlezingerio piešiniai, taip pat žemėlapiai, atspindintys aprašomuosius įvykius bei vietas. Todėl galima teigti, jog iš esmės šis veikalas yra Kauno geto kronika.

Reikėtų pažymėti, jog autorius stengėsi ne tik užfiksuoti įvykius, bet ir analizuoti juos, todėl tekste gana dažnai aptinkame retorinių pamąstymų vertinant vieną ar kitą reiškinį. Kartais tai gana subjektyvi, asmeniniu patyrimu pagrįsta nuomonė, kitais atvejais – didesnės bendruomenės dalies požiūris. Visa tai gali padėti identifikuojant mažiausiai asmens, o iš dalies ir daugumos geto gyventojų savo padėties suvokimo problematiką.

Avraham Tory, būdamas Žydų tarybos nariu, tiesiogiai dalyvavo ne tik jos pasitarimuose, bet ir susitikimuose su oficialiais vokiečių pareigūnais, todėl buvo geriau informuotas nei daugelis geto gyventojų. Taip pat knygoje pateikiami ne tik su Kauno getu susiję įvykiai. Jie gana dažnai suteikia informacijos apie kitų Lietuvos bei Europos žydų bendruomenių likimą.

Veikale aptinkame tam tikrų netikslumų, kurie pažymėti profesorės Porat paaiškinimuose, tačiau ir čia neišvengta kelių klaidų, todėl jos ištaisytos redakcijos pastangomis.

Pirmoji dalis pradedama 1941 metų birželio 22 diena, kai Vokietija užpuolė Sovietų Sąjungą ir prasidėjo masinis žydų naikinimas. Gana smulkiai aprašomos vietinių gyventojų vykdytos egzekucijos, minimas ir gerai žinomas atvejis Lietūkio garaže (p. 24). Autorius pateikia daug dokumentų, atspindinčių oficialų vokiečių ir Lietuvos laikinosios vyriausybės požiūrį į žydus. Dienoraštyje pateikiama anksčiau buvusios lygiateisės pilietinės visuomenės dalies transformacija į lengvai kontroliuojamas ir persekiojamas bendruomenės būtį gete. Tokiomis aplinkybėmis sukuriamą Žydų tarybą, kuri tampa tarpininke tarp vietinės valdžios ir geto gyventojų – jos tikslas organizuoti ir kontroliuoti vokiečių įsakymų vykdymą. Šią pavojingą atsakomybę liudija visi veikalo skyriai, atspindintys tarybos pastangas laviruoti dažnai priimant ne visai populiarių sprendimą, tokiu atveju renkantis iš dviejų blogybių mažesniąją, kad būtų išgelbėta didesnė bendruomenės dalis.

Nors pirmoji dienoraščio dalis yra trumpiausia, tačiau joje fiksuojamas vienas iš pačių svarbiausių įvykių Kauno geto istorijoje. 1941 metų spalio 28 dieną visiems geto gyventojams buvo liepta susirinkti Daukanto aikštėje, kur gestapo pareigūnai atrinko dešimt tūkstančių žmonių, vėliau nužudytų Devintajame forte (p. 44–60). Greičiausiai Lietuvos istorijoje nerasime kitos tokios dienos, kada tokiu sistemingu būdu buvo sunaikinta didelė visuomenės dalis. Iki to laiko geto gyventojams jau buvo tekę susidurti su ypatingu žiaurumu: 1941 m. rugpjūčio 18 d. apgaulės būdu nužudyta daugiau kaip penki šimtai žydų inteligentijos atstovų (p. 34);

1941 spalio pradžioje sudeginta geto ligoninė su joje buvusiais pacientais (p. 40–44) ir pan.

Didesnė „Kauno geto: diena po dienos“ dalis skirta nuo 1942 metų pradžios iki 1943 metų vasaros trukusiam vadinamajam ramybės laikotarpiui. Tuo metu geto gyventojai stengėsi kiek įmanoma prisitaikyti prie keisčiausių, žmoniškumą paminančių taisyklių. Svarbiausias bendruomenės tikslas – išlikti. Dėl to buvo įsteigtos dirbtuvės, kurių pagrindinis uždavinys buvo tapti naudinga vokiečiams darbo jėga (p. 80–86). Jos buvo mėgstamos ir lankomos nacių pareigūnų, nes visų pirma tenkino jų asmeninius poreikius. Dažnai skaitytojas įsitikins dirbtuvių nauda: neretai jos tapdavo lemiamu argumentu, kai kildavo gyvenimo ir mirties klausimas, taip pat jos buvo vienu svarbiausių veiksnių, suteikusių darbininkams galimybę pagerinti savo ir šeimos egzistenciją. Todėl greičiausiai šis sprendimas pasiteisino, nes iš dalies sustabdė eventualiai greitesnį geto sunaikinimą.

1942–1943 metais Kauno žydų vadovybė stengėsi kiek įmanoma pagerinti minimalias bendruomenės gyvenimo sąlygas. Ypač daug pastangų dėta siekiant išsi-kovoti tam tikrų nuolaidų ir padidinti oficialiai nustatytas maisto normas.

Skaitant dienoraštį, gana dažnai susidaro įspūdis, jog Kauno getas – tai savotiškas barometras, reaguojantis į vokiečių sėkmes ir pralaimėjimus fronte (p. 214). Tarybos nariams nuolat teko sekti tokius pasikeitimus, nes nuo to priklausė žydų bendruomenės likimas.

Avraham Tory savo dienoraštyje dažnai mąsto apie žydų tautos lemtį, tokiomis akimirkomis išvelgiamos vilties ir tikėjimo apraiškos (p. 209). Tačiau ryškus posūkis įvyksta sužinojus apie Paneriuose įvykdytą egzekuciją penkiems tūkstančiams Vilniaus geto žydų (p. 285). Tai ypatingai skaudi žinia visai bendruomenei, ją apima neveltis, nes ši akcija pranašauja liūdną ateitį Kauno getui.

Tokiais iškilusios grėsmės atvejais tarybos nariai siekė ne tik susitikti su įtakingais nacių valdžios atstovais, bet ir užmegzti ryšius su palankiai nusiteikusiais lietuvių visuomenės veikėjais. Įvyko susitikimai su kunigu Mykolu Vaitkumi, vyskupu Vincentu Brizgiu ir Mykolu Biržiška, kurių metu siekta pasidalyti informacija, gauti kuo daugiau žinių apie įvykius pasaulyje ir Lietuvoje (p. 312–318 ir kt.).

Vis dėlto nervinei įtampai atlėgus geto gyventojai stengėsi užmiršti gresiantį pavojų ir kiek tai įmanoma, ypač švenčių metu, džiaugtis gyvenimu. Gete laikytasi įprastinių žydų papročių, nors kai kurie iš jų buvo pakeičiami siekiant išgyventi (p. 497).

Texte pastebimi neįprasti, pilni prieštaravimų reiškiniai. Štai keletas pavyzdžių: gestapo pareigūnas savo sveikatą patiki žydų gydytojui (p. 428); krikščionis dėl vienokių ar kitokių priežasčių savo valia pereina gyventi į getą, prisiimdamas žydų bendruomenės lemtį (p. 494).

Daugelis aprašomų įvykių, atspindinčių žydų kančias, sukelia siaubą. Dienoraštis baigiamas pasakojimu apie Devintąjį fortą, kuris nacių okupacijos metu tapo masinių žudynių vieta. Avraham Tory atsiminimus užrašė po susitikimo su kapitonu Vasilenka, Raudonosios armijos karininku, buvusiu karo belaisviu, kuris 1943 metų gruodžio 25 dieną pabėgo iš Devintojo forto drauge su kitais šešiasdešimt trimis kaliniais. Čia pasakojama apie vergišką darbą, kurį kaliniams teko atlikti, vokiečiams sumanius skubiai paslėpti savo nusikaltimų pėdsakus (p. 513–524).

„Kauno getas: diena po dienos“ – tai dar vienas puslapis holokausto istorijoje. Nerasime kito tokio išsamaus ir dokumentuoto veikalo kaip Avraham Tory dienuoraštis, kurio tikslas – palikti ateities kartoms liudijimą apie vienos Lietuvos žydų bendruomenės sunaikinimą. Ši knyga bus naudinga ne vienam Lietuvos holokausto tyrinėtojiui, be to, ir kiti skaitytojai neliks jai abejingi. Potencialiai veikalas galėtų sukelti polemiką ar net priešiškus jausmus, nes jame pastebimas neigiamas nusistatymas ne tik vokiečių, bet ir daugumos lietuvių atžvilgiu. Visa tai galima paaiškinti tautos, patekusios į beviltišką padėtį, išgyvenimais, kurie negalėjo neatsispindėti matant kitų gyventojų dažną abejingumą ar net pastangas ją sunaikinti.

Ingrida Š o t l a n d a i t ė

Lietuvos partizanų Tauro apygarda (1945–1952 m.): Dokumentų rinkinys.

Sudarė Nijolė Maslauskienė. Vilnius: Lietuvos archyvų departamentas, Lietuvos visuomenės organizacijų archyvas, 2000. 584 p.

Per dešimt pastarųjų metų leidinių apie antisovietinį ginkluotą pasipriešinimą išleista gana daug. Jie įvairaus pobūdžio ir nevienodo mokslinio lygio: partizanų atsiminimai, dokumentinės apybraižos, spaudos rinkiniai ir kt. Partizanų originalių dokumentų (ne spaudos publikacijų) stambesnis rinkinys iki šiol buvo išleistas tik vienas¹, tačiau pogrindžio pirminių šaltinių poreikis istorikams, visiems besidomintiems pokario įvykiais toli gražu nėra patenkintas.

Juolab džiugu, kad, nepaisant leidybos įstaigoms sunkių laikų, Lietuvos archyvų departamento ir Lietuvos visuomenės organizacijų archyvo² vadovybė (Vidas

¹ *Lietuvos kovų ir kančių istorija: Laisvės kovos 1944–1953 metais: Dokumentų rinkinys* (toliau – *Lietuvos kovų...*), sudarė Dalia Kuodytė ir Algis Kašėta, Kaunas: Lietuvos politinių kalinių ir tremtinių sąjunga, Pasaulio lietuvių bendruomenė, 1996, 626 p.

² Šiuo metu LVOA archyvas tapo Lietuvos ypatingojo archyvo (LYA) sudedamąja dalimi – LYA Lietuvos komunistų partijos dokumentų skyriumi.

Grigoraitis ir dr. Juozapas Romualdas Bagušauskas) surado lėšų ir gana profesionaliai parengė didelės apimties knygą. Jos pasirodymui itin svarbi buvo Polybijaus fondo prezidento prof. dr. Tomo Remeikio finansinė parama. Rinkinio sudarytoja istorikė Nijolė Maslauskienė, kitų archyvo darbuotojų padedama, atliko didelį, kruopštų ir reikalingą darbą.

Dokumentų rinkinį sudaro platus įvadas (28 p.), santrumpos, dokumentų sąrašas, dokumentai (iš viso 271 dok.), Tauro apygardos ir jos rinktinių vadų sąrašas, asmenvardžių, pasipriešinimo politinių organizacijų bei partizanų karinių teritorinių struktūrų ir vietovardžių rodyklės. Be to, leidėjai parengė moksliniam leidiniui būtiną įvado santrauką anglų kalba. Anksčiau išleistame rinkinyje³ to nebuvo padaryta. Publikuojami dokumentai turi būtiniausias pastabas ir paaiškinimus dėl turinio, neaiškių žodžių, autorių, prirašymų. Visos svarbiausios dalys recenzuojama veikle yra. Galbūt studijuoti šaltinius skaitytojams dar labiau palengvintų teminė rodyklė, tačiau ji nėra būtina dokumentų rinkinio dalis. Vietovardžių rodyklėje galėjo būti nurodytos apskritys, valsčiai, kurių teritorijoje buvo dokumentuose minimi viensėdžiai, kaimai, vietovės, miškai. Gaila, tačiau įsivėlė techninė klaida – dokumentų sąrašė nenurodyti puslapiai, kur tie dokumentai yra (p. 52–65), todėl greitai susirasti reikiama šaltinių skaitytojui bus sunkoka. Gelbsti pačių dokumentų numeracija.

Dokumentai pateikiami chronologiškai, pagal partizaninio karo etapus trijuose skyriuose. Pirmasis skyrius supažindina su Tauro apygardos dokumentais, pasirodžiusiais 1945 m. birželio – 1946 m. gegužės mėn. Antrajame skyriuje surinkti 1946 m. birželio – 1948 m. lapkričio mėn., trečiajame – 1948 m. lapkričio – 1952 m. rugsėjo mėn. dokumentai. Tikriausiai toks dokumentų sugrupavimas yra tikslingiausias, nes teminiu probleminiu principu publikuoti šaltinius būtų sunku (daugelio dokumentų turinys apima daug problemų) ir jie sudarytų margą rinkinio struktūrą. Tačiau dokumentų susisteminimas galėjo būti dar parankesnis, jei atskiruose skyriuose chronologine tvarka pradžioje eitų apygardos vadų, apygardos štabų išleisti dokumentai, o po jų – rinktinių vadų ar rinktinių štabų darbuotojų. Kuopų būrių pareigūnų dokumentai galėjo būti pridėti rinktinių vadovybių išleistų raštų pabaigoje priklausomai nuo to, kokiai rinktinei partizanų dalinys priklausė. Tada galima būtų lengviau atskleisti dinamišką pasipriešinimo raidą atskirose Suvalkijos vietovėse.

Galima pastebėti, kad istoriografijoje pasipriešinimo periodizacijos klausimas dar nėra galutinai išspręstas. Pirmojo laikotarpio pabaigą vieni autoriai nukelia į 1947 m. sausio mėn., kai Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS)

³ Žr. 1 nuorodą.

organizacija atspalaidavo nuo MGB kontrolės⁴. Taip pat etapų kriterijais galima būtų laikyti globalių įvykių pabaigą. Pavyzdžiui, Antrojo pasaulinio karo, masinės legalizacijos, pirmųjų partizanų šeimų trėmimo ir plataus masto NKVD kariuomenės baudžiamųjų operacijų pabaigą 1945 m. rudens pradžioje. Pagal šiuos kriterijus pirmasis partizaninio judėjimo laikotarpis tęsėsi nuo 1944 m. liepos vidurio iki 1945 m. rugsėjo. Todėl rinkinyje pateikta schema yra sąlyginė.

Daugumą Lietuvos ypatingajame ir buvusiam Lietuvos visuomenės organizacijų archyvuose saugomų antisovietinio pasipriešinimo istorijos šaltinių sudarė represinių ar partinių struktūrų darbuotojai. Todėl taip svarbu į mokslinę apyvartą įvesti kuo daugiau atsvarą jiems sudarančių autentiškų pagrindžio dokumentų. Partizanų originalių dokumentų išliko palyginti nedaug, o jų vertė didžiulė. Antra vertus, rinkinyje buvo galima publikuoti dokumentų, atspindinčių Komunistų partijos, slopinimo struktūrų narių požiūrį į Tauro apygardos partizanų veiklą. Lygindami abiejų kovojusių pusių šaltinius, istorikai, plačioji visuomenė galėtų susidaryti įtikinamesnį, objektyvesnį to meto įvykių, reiškinų vaizdą.

Reikia pasakyti keletą pastabų dėl pernelyg plataus įvado (28 puslapiai), kuris panašus į mokslinį straipsnį – Tauro apygardos istorijos studiją. Jame be reikalo susismulkinama, per daug atpasakojami publikuojamieji dokumentai, per daug nuorodų į juos. Galima pasigesti kritiškesnio istoriografijos vertinimo. Nelabai tikslus teiginys, jog pasipriešinimas kilo „po antrosios Sovietų Sąjungos agresijos prieš Lietuvą 1944 m.“ (p. 17). Lietuva tuomet nebuvo savarankiškas tarptautinės politikos subjektas, todėl Raudonosios armijos kovos su vermachtu nebuvo agresija prieš Lietuvą. Negalima sutikti su teiginiu, kad „1944 m. vasarą šiaurės rytų ir vidurio Lietuvoje SSRS kariuomenės užnugaryje jau vyko Lietuvos laisvės armijos organizuotas ginkluotas pasipriešinimas sovietų okupantams“ (p. 17). Pasipriešinimas kilo daugiau spontaniškai. Niekas jo specialiai neorganizavo. LLA nariai paprastai imdavosi centralizuoti, vienyti jau susikūrusius būrius, nurodydavo partizanams politinės kovos gaires. 1946 m. rugpjūčio 12 d. partizanų vadų suvažiavime Z. Drunga-Mykolas Jonas negalėjo tapti Vyriausiojo ginkluotųjų pajėgų štabo nariu (p. 29), nes žuvo tų pačių metų birželio 12 d. Galima buvo nurodyti tiksliai, kad Antanas Baltūsis-Žvejas 1947 m. pabaigoje laišką siuntė Kęstučio apygardos vadui Jonui Žemaičiui-Vytautui (p. 272). Rinkinyje pasitaiko korektūros klaidų, įvairių smulkių netikslumų.

Tauro apygarda pasipriešinimo judėjime suvaidino išskirtinį vaidmenį. Didžiausi nuopelnai jai priskiriami už siekį sujungti ir centralizuoti visos Lietuvos pagrindį, užmegzti ryšį su užsienio lietuvių politinėmis organizacijomis ir ieškoti Vakarų

⁴ Lietuvos kovų..., p. 8

valstybių paramos Lietuvai išlaisvinti. Nemažai publikuojamų dokumentų atskleidžia šias pastangas, taip pat byloja apie aukšto organizacinio lygio, drausmingą Suvalkijos partizanų karinę organizaciją, turinčią reguliarios kariuomenės bruožų. Šiais bruožais Tauro apygarda stipriai išsiskyrė iš kitų apygardų.

Diduma rinkinio dokumentų publikuojami pirmą kartą. Tyrėjas čia ras įvairiausių pasipriešinimo aspektus atskleidžiančius dokumentus. Mažiau vertingi pareigų skyrimo dokumentai. Tiek daug ir tokių originalių, autentiškų šaltinių nepaliko nė viena kita partizanų apygarda.

Rinkinį galėjo gerokai papildyti gausi Tremties ir rezistencijos muziejaus archyvo (TRMA) dokumentinė medžiaga, tačiau ji kažkodėl nebuvo panaudota. Mažiau, buvo būtina į rinkinį įdėti Tauro apygardos Žvalgybos skyriaus viršininko Juozo Lukšos-*Skirmanto* 1947 m. rudenį išleistą instrukciją⁵, kuri saugoma minėtame archyve. Joje Lukša smulkiai išdėstė reikalavimus, nurodymus, kaip reikia bausti persekiojamus asmenis. Tai svarbus šaltinis vieno iš skaudžiausių klausimų tyrimams ir Lukšos asmenybės gilesniam pažinimui. Į knygą galėjo būti įtrauktas Tauro apygardos vado Antano Baltūžio-*Žvejo* 1947 m. lapkričio 16 d. operatyvinis įsakymas Nr. 3⁶, kuriame rinktinėms nurodė organizuoti kovą su valdžios vykdomu miško naikinimu, taip pat Geležinio Vilko rinktinės vado Algirdo Varkalos-*Daumanto* 1947 m. liepos 3 d. įsakymas⁷ dėl kovos su kriminaliniais nusikaltėliais. Suprantama, visų dokumentų į knygą nesudėsi. Kai kurių ir nereikia – jie turi nedidelę išliekamąją mokslinę vertę.

Knygoje pasitaiko netikslumų. Pavyzdžiui, III skyrius vadinasi „Tauro apygardos dokumentai 1948 m. lapkričio mėn. – 1952 m.“, tačiau jis pradedamas 1948 m. gruodžio 31 d. sudarytu dokumentu (p. 339). Iliustracijos, geros kokybės laisvės kovotojų nuotraukos pagyvina akademišką leidinio stilių. Mažas priekaištas būtų nebent dėl Tauro apygardos teritorinių žemėlapių, kurie yra pernelyg smulkūs, neryškūs, be sutartinių ženklų ir jų paaiškinimo. Dėl to negalima suprasti, kur yra apskričių ribos, keliai, upės, sunku perskaityti vietovardžius.

Galima drąsiai pritarti rinkinio sudarytojos N. Maslauskienės nuomonei, išsakytai įvade: „Šie dokumentai yra ypač svarbus pirminis istorijos šaltinis išsamesnei Tauro apygardos ir visos Lietuvos ginkluoto pasipriešinimo istorijai, nuoseklesnei

⁵ Tauro apygardos Žvalgybos skyriaus viršininko Juozo Lukšos-*Skirmanto* 1947 10 instrukcija Nr. 3 Tauro apygardai, TRMA, rinkinys Nr. 2, GEK-1699.

⁶ Antano Baltūžio-*Žvejo* 1947 11 16 operatyvinis įsakymas Nr. 3 rinktinėms dėl kovos su valdžios vykdytu miško naikinimu, Genocido aukų fondas (toliau GAMP), PJ(DK-2) ls, GEK 3012/1–2, inv. Nr. 416, 417.

⁷ Geležinio Vilko rinktinės vado Algirdo Varkalos-*Daumanto* 1947 08 03 operatyvinis įsakymas Nr. 5 Geležinio Vilko rinktinėi dėl kovos su kriminaliniais nusikaltėliais, GAMP, PJ(DK–2) ls, GEK 2989, inv. Nr. 375.

jos procesų ir įvykių raidai atskleisti. <...>. Paskelbus tokius dokumentus, praturtės Lietuvos ginkluoto pasipriešinimo istorijos šaltinių bazė, prasiplės galimybės nuodugniau ir giliau tirti Tauro apygardos ir visos Lietuvos laisvės kovų istoriją“. Nuo savęs dar galėčiau pridurti, kad šis rinkinys – tai naujas, svarus įnašas į Lietuvos antisovietinio ginkluoto pasipriešinimo istoriografiją.

Mindaugas P o c i u s

* * *

Lietuva ir jos kaimynai. Nuo normanų iki Napoleono. Prof. Broniaus Dundulio atminimui. Vilnius: Vaga. 2001. 408 p.

T u r i n y s: I. V a l i k o n y t ė. Profesorius Bronius Dundulis: E. M a t o n i e n ė. Prof. Broniaus Dundulio darbų bibliografija; A. M i c k e v i č i u s. Ankstyvieji skandinavų ir kuršių kontaktai; R. G i r k o n t a s. LDK stačiatikių bažnyčios ištakos Kijevo metropolijos formavimosi ir struktūralizacijos X–XIII a. politinis aspektas; A. N i k ž e n t a i t i s. Kunigaikščiai XIII a. Baltijos kraštų visuomenėse; E. G u d a v i č i u s. Dėl lietuvių antpuolių Mozūrijoje XIII a. 7-ojo dešimtmečio pradžioje; Ф. Шабульдо. Витовт и Тимур: противники или стратегические партнеры?; R. P e t r a u s k a s. Giminaičiai ir pavaldiniai: Lietuvos bajorų grupės XIV a. pabaigoje – XV a. pirmoje pusėje; Ž. M a č i u k a s. Zigmantas Liuksemburgietis ir Žemaitijos byla Konstanco bažnytiniame susirinkime 1414–1418 metais; G. R a g o n e. *Membrana maxima*: Cristoforo dei Buondelmonti, Vytautas of Lithuania and the First Modern Map of Constantinople; S. C. R o w e l l. 1446 and All That; A. B. Z a k r z e w s k i. Les tatares dans le Grand Duché de Lituanie XVème – XVIIIème siècles; A. D u b o n i s. Giminė ir tarnyba Lietuvoje XVI a. pradžioje; R. R a g a u s k i e n ė. Mikalojaus Radvilos Rudojo Biržų kunigaikštystės vietininkai – didiko klientūrinės sistemos teikiamos galimybės; H. W i s n e r. Rozejm w Baldenmojzie (1627); E. M e l u s. Rusų okupacinė valdžia Vilniuje 1655–1661 m.; A. R a g a u s k a s. Joannes Melchiorini (m. po 1715 09 27) – auksinis riteris (*equus auratus*) XVIII a. pradžios Vilniaus miesto valdančiajame elite; F. S l i e s o r i ū n a s. Mūšis prie Vilniaus ir miesto nusiaubimas 1734 metais; V. D o l i n s k a s. Tarp Respublikos ir Rusijos: Kuršo sosto įpėdinystė XVIII a. viduryje; Z. K i a u p a. Žemaitijos miesto sąjūdis 1789–1792 m.: chronologija ir mastas; R. Š m i g e l s k y t ė-S t u k i e n ė. Vietinių konfederacijų susidarymas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje 1792 m.; A. K a s p e r a v i č i u s. Didžioji Prancūzijos revoliucija ir sąmokslų teorija (skaitant vieną seną knygą...); V. P u g a č i a u s k a s. Vilniaus valdymas 1812 m.

Knyga, parengta Lietuvos istorijos draugijos, Lietuvos istorijos instituto ir Vilniaus universiteto iniciatyva, skirta žymaus LDK istorijos tyrinėtojo profesoriaus Broniaus Dundulio (1909–2000) atminimui. Įvadiniame straipsnyje I. Valikonytė supažindina su Profesoriaus biografija ir jo moksline veikla. Dvylikos knygų ir daugybės straipsnių autorius, išugdęs ne vieną istorikų kartą pedagogas, B. Dundulis Lietuvos istoriografijoje seniai pripažintas vienu iš autoritetingiausių LDK užsienio politikos XV–XVIII a. ir Napoleono karų Lietuvoje istorijos žinovu. Svarbią vietą Profesoriaus tyrimuose užėmė Lietuvos politinė istorija: nuo santykių su Vokiečių ordinu ir Lenkija, husitų Čekija, Vokietijos imperija ir Romos popiežiumi XV a. iki XIX a. pradžios. Todėl ir didžioji publikuojamų straipsnių dalis taip pat skirta LDK politinės istorijos klausimams. Atiduodami pagarbą platiems Profesoriaus interesams, dalis autorių pasirinko temas, kurios suteikia galimybių į politinę istoriją pažvelgti iš naujų perspektyvų, susieti ją su socialine krašto istorija, miestų raida, kultūra, tautinių mažumų istorija ir kt.

Knygoje pateikiama B. Dundulio darbų bibliografija.

Jolita S a r c e v i č i e n ė

Darius B a r o n a s. Trys Vilniaus kankiniai: gyvenimas ir istorija. Istorinė studija ir šaltiniai (Fontes ecclesiastici historiae Lithuaniae, 2). Vilnius: Aidai, 2000. 383 p., il.

„Trys Vilniaus kankiniai – artimi ir tolimi – štai šios knygos leitmotyvas. <...> Ši knyga – tai pastanga atskleisti jiems deramą vietą Lietuvos christianizacijos procese. Tai pastanga suprasti, kas atsitiko 1347 m., kai didžiojo kunigaikščio Algirdo įsakymu buvo nužudyti trys jo dvariškiai stačiatikiai Antanas, Jonas ir Eustatijus“ (p. 7).

Iki šios knygos apie tris Vilniaus kankinius žinojome nedaug. Tradiciškai jie buvo svetimi: stačiatikiai, rusai, nežinia dėl ko nukankinti ir kažin ar iš viso gyvenę. Dariaus Barono studija atskleidžia Lietuvai tris Vilniaus kankinius jau nebe kaip keblų, neaiškų, nemaloniais obertonais apaugusį balastą, o kaip autentišką ir vertingą mūsų krikščioniškosios istorijos paveldo brangenybę. Gyva kalba ir argumentuotai kedendamas istoriografinę tradiciją, autorius grindžia trijų lietuvių Algirdo dvariškių kankinystės dėl tikėjimo faktą (skyriai „Mokslinė kankinių fikcijos legenda“, „Istoriografijos kontroversijos“, „Kankinystės aprašymo istoriškumo klausimas“, „Kankinystė XIV a. Lietuvos socialinės istorijos kontekste“, „Kankinių vardai ir tautinė priklausomybė“), skyriuje „Kankinių kultas“ parodo, kaip Vilniaus

kankiniai ilgus metus buvo daugelio Lietuvos krikščioniškųjų konfesijų – stačiatikių, unitų, katalikų branginama savastis. Kartu Darius Baronas nepasiduoda pagundai apsiriboti Vilniaus kankinių istorija: pastaroji jam yra ne vien tyrimo objektas *per se*, bet ir langas į bendrą Lietuvos religinę, socialinę ir kultūrinę istoriją.

Antroji serijoje „*Fontes ecclesiastici historiae Lithuaniae*“ pasirodžiusios knygos dalis skirta kritinei Vilniaus kankinių istoriją liečiančių šaltinių publikacijai (lygiagrečiai originalo ir lietuvių kalba). Šaltiniai įvairūs ir žanrinio pobūdžiu (hagiografiniai, istoriniai, grožinės literatūros), ir kalbiniu atžvilgiu (graikų, bažnytinė slavų, lenkų, lotynų kalbos). Skelbiami liturginių skaitinių tekstai, rusų metraščių ir XVII a. unitų bei katalikų (Albertas Vijūkas-Kojalavičius) autorių žinios, M. K. Sarmieviaus parengtas ir bollandistų paskelbtas kankinystės aprašymas, 1732 m. Vilniaus akademijos studentų suvaidinto spektaklio programa, įrašai ant liturginių reikmenų. Tekstologiniu ir archeografiniu požiūriu šaltiniai aptariami atskiruose skyreliuose („Tekstų istorijos metmenys“ ir „Archeografinis šaltinių apibūdinimas“), jų tekstai lydimi tekstologinio komentaro.

Knyga praturtinta iliustracijomis, kai kuriuos specifinius terminus paaiškina bažnytinių ir liturginių terminų žodynelis, parūpintos santraukos anglų ir rusų kalbomis, pridėti iliustracijų, šaltinių ir literatūros sąrašai bei vardų rodyklė.

Formos požiūriu „Trys Vilniaus kankiniai“ – retas šaltinių publikacijos ir istorinės studijos, tekstų analizės, argumentuoto svarstymo ir pagavaus bei vaizdingo pasakojimo lydinys. Studijos turinio vertę taikliai nusakė Artūras Dubonis: „Po aptariamų knygų pasirodymo vargu ar kas per artimiausius dešimtmečius šiuo klausimu galės pasakyti ką nors daugiau. Vien dėl to Barono darbas nusipelno kuo aukščiausio įvertinimo. Dėl panaudotų šaltinių ir mokslinės literatūros gausos, iškeliamų ir tyrinėjamų klausimų bei problemų kiekio šią knygą galima vadinti ne trijų Vilniaus kankinių, bet stačiatikybės Lietuvoje Algirdo valdymo laikais istorija“.

Liudas J o v a i š a

Irena V a l i k o n y t ė, Stanislovas L a z u t k a, Edvardas G u d a v i -
č i u s. **Pirmasis Lietuvos Statutas (1529 m.)**. Vilnius: Vaga, 2001. 382 p.

Knyga supažindina su Pirmojo Lietuvos Statuto (PLS) – reikšmingo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teisės, istorijos bei kultūros paminklo istorija.

Leidinių sudaro penketas skyrių. Pirmajame aptariama PLS tyrimų istorija, trunkanti jau 200 metų. Išsamiai pristatomi lietuvių, lenkų, rusų mokslininkų PLS tyri-

mai. Autoriai akcentuoja, kad esminiai poslinkiai PLS tyrimų istorijoje įvyko per pastaruosius tris dešimtmečius ir būtent Lietuvoje, tapusioje PLS tyrimų ir leidybos centru. Antrasis skyrius skirtas PLS kodifikavimui. Jame aptariama Statuto parengimas ir jo priėmimas Vilniaus seime 1529 m. Autoriai pastebi, kad jau XV–XVI a. sandūroje pribrendo valstybinio įstatymų sąvado priėmimo poreikis ir sąlygos. Ir tik sudėtingi santykiai su Lenkija, kai 1501 m. Aleksandrą išrinkus Lenkijos karaliumi Melnike nesėkmingai bandyta atnaujinti uniją, bei 1500–1503 m. ir 1514 m. karų su Rusija padariniai vertė atidėti šio klausimo sprendimą vėlesniems laikams. Tad 1522 m., susiklosčius palankioms išorės ir vidaus politikos sąlygoms, Statuto rengimas sparčiai pajudėjo į priekį. Apžvelgę LDK vidaus situaciją ir akcentuodami Radvilų ir Goštautų giminių konfliktą, autoriai kelia hipotezę, kad Albertas Goštautas nebuvo pagrindinis veikiantis asmuo kodifikavimo procese – PLS tekstas pradėtas rengti didžiojo kunigaikščio kanceliarijoje dar iki 1522 m., vadovaujant Radviloms.

Trečiasis skyrius skirtas XVI a. PLS nuorašams gudų, senąja lenkų, lotynų kalbomis, leidimams ir vertimams. Manoma, kad pats PLS originalas žuvo XVI a. pabaigoje – XVII a. pradžioje. Kadangi, nepaisant valdovo įsako, Statutas nebuvo išspausdintas, buvo reikalingi nuorašai, kurių iki mūsų dienų yra žinoma 7 ir dar dviejų nuorašų kopijos. Skyriuje išsamiai pristatomi pirminės PLS redakcijos gudų kalba parašyti Dzialinskio, Zamoiskių, Firlėjų nuorašai, lotyniškieji Lauryno, Pula-
vų bei išplėstinės redakcijos Slucko, Ališavos nuorašai.

Ketvirtajame ir penktajame skyriuose spausdinamas autorių sudaryto akademinio teksto vertimas į lietuvių kalbą bei pateikti visų PLS skyrių komentarai.

Baigdami autoriai pastebėjo, kad pirmoji Lietuvos įstatymų kodifikacija buvo pakankamai kvalifikuota ir sėkminga. PLS rengėjai sugebėjo parengti gana sistemingą įstatymų sąvadą, kuriame visos valstybės mastu buvo įteisinta iki PLS priėmimo sukurta Lietuvos teisinė sistema, praturtinta Europos teisei sistemai būdingais bruožais.

Jolita S a r c e v i č i e n ė

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kasdienis gyvenimas. Lietuvos istorijos skaitinių chrestomatija. Sudarė A. Baliulis, E. Meilus. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2001. 925 p.

Sudarytojai pratarinėje teigia, jog šios chrestomatijos tikslas – padėti atsigręžti į praeitį ir suvokti savo vietą Europoje bei istorijoje. Didelėje šaltinių publikacijoje pateikiamas platus panoraminis LDK visuomenės ir jos narių viešojo ir privataus gyvenimo vaizdas. Knyga patraukliai supažindina skaitytoją su valdovų, didikų ir bajorų, dvasininkų, miestų ir miestelių gyventojų, valstiečių aplinka, atskleidžia karo, verslo ir amatų, miesto gyvenimo kasdienybę, supažindina su švietimu, mokslu, šventėmis. Autoriai pateikia skaitytojui ir legendas, ir dar neskelbtus archyvinis dokumentus, ir jau publikuotų šaltinių – keliautojų ir vietinių gyventojų prisiminimų, metraščių, kronikų, valdovų, didikų, bajorų laišku, teisinių dokumentų, sutarčių, valdovų raštinės dokumentų ir kt. – ištraukas.

Pirmasis skyrius „Lietuvos didikų kunigaikščių kasdienis gyvenimas“ supažindina skaitytojus su valdovų aplinkos kasdienybe, valstybės valdymo principais, karo meto gyvenimu. Čia pateikiama legenda apie Vilniaus įkūrimą, prancūzų kronikininko pasakojimas, fragmentai iš didžiojo Lietuvos kunigaikščio Vytauto ir jo amžininkų laišku bei M. Belskio kronikos, nemaža dokumentų, pasakojančių apie valdovų elekcijas, karūnācijas ir laidotuves, diplomatiniai dokumentai, valdovų nurodymai ir privilegijos miestams, III Lietuvos Statuto ištraukas.

Antrajame skyriuje supažindinama su kasdieniu kilmingųjų ir dvasininkų gyvenimu. Tai 201 fragmentas, apimantis 1521–1788 m., apie teisinius ginčus dėl turto, skundus dėl prievartos, dienoraščių fragmentai ir laišku, įvairūs bažnyčios kasdienį gyvenimą atskleidžiantys dokumentai.

LDK miestų ir miestelių kasdienybę: valdymą, aplinką, prekybą ir amatus, miestiečių ir miestelėnų tarpusavio santykius trečiajame skyriuje atskleidžia valdovų privilegijos, magistratų instrukcijos ir nutarimai, verslo ir prekybos sutartys, bylos, mutinės dokumentai ir kt. – iš viso 226 dokumentai.

Ketvirtajame skyriuje pateikiama 111 fragmentų, pasakojančių apie valstiečių buitį ir kasdienybę. Daugiausia tai įvairių teisinių ginčų dokumentai. Trumpiausias paskutinis, penktasis, skyrius, kuriame pristatomi intelektinę LDK kultūrą reprezentuojantys dokumentai: privilegijos mokykloms, mokyklų vizitatorių memorialai, provincijos mokyklų gyvenimą iliustruojantys dokumentai.

Knygos, skirtos plačiajai visuomenei, moksleiviams, pabaigoje pateikiamas rečiau vartojamų žodžių ir terminų žodynelis, asmenvardžių bei vietovardžių rodyklės. Dėl to lengviau naudotis šia pakankamai išsamia knyga – bene pirmuoju bandymu praskleisti įvairialypės LDK visuomenės mentaliteto uždangą.

Jolita S a r c e v i č i e n ė

Artūras T e r e š k i n a s. **Kūno žymės: seksualumas, identitetas, erdvė Lietuvos kultūroje.** Vilnius: Baltos lankos, 2001. 174 p.

Autorius knygoje apžvelgia per ilgą istorijos tarpsnį – nuo LDK iki šių dienų masinės kultūros – kitusią kūno ir kūniškumo, seksualumo, viešos erdvės problematiką ir bando atsakyti į klausimus apie kūno ir gesto tapimą asmeniu, apie kultūros normų įtaką ne tik moralei, bet ir kūnui.

Pirmajame skyriuje „Kūno archeologija“ autorius susitelkia ties kūno įvaizdžiais LDK: gilinamasi į tai, kas ir kaip lėmė didikų kultūroje vyravusią asmens sampratą, vyriškumo ir moteriškumo įvaizdžius; apžvelgiama karaliaus kūno ir jo simbolikos svarba XVII–XVIII a.; atkreipiamas dėmesys į valdovų seksualumą, nemažai dėmesio skirta paskutinio Abiejų Tautų Respublikos valdovo Stanislovo Augusto fiziniam įvaizdžiui jo aplinkos ir visos valstybės bajorijos sąmonėje. Autorius teigia, jog kūnas kaip simbolis kalba apie žmogiškąsias vertybes ir todėl kiekvienoje epochoje buvo daugiaprasmiš.

Antrasis skyrius „Žvilgsnis, galios, nutylėjimai“ skirtas tautos, seksualumo ir lyties sankirtų analizei. Vienoje jo dalyje analizuodamas Maironio kūrybą, o kitoje – remdamasis šiuolaikinių Lietuvos masinės komunikacijos priemonių informacija, autorius tarsi susieja „erotizuotą XIX a. nacionalizmą“ ir nūdienos visuomenėje tebeegzistuojančią „stiprią herojiško „maironiško“ vyriškumo normą“, skirdamas dėmesio vyriškumo ir moteriškumo sampratoms tautinės bendruomenės kūrimosi XIX a. ir atgautos nepriklausomybės XX a. pabaigoje laikotarpiu.

Trečiajame skyriuje „Vieši žaidimai intymiose vietose“ nagrinėjama tik XX a. problematika: kolektyvinės sąmonės įvaizdžiai apie seksualumą, erdvę ir jos ribas, kai vyrauja normatyvinės sąvokos *normalu* – *nenormalu*, *natūralu* – *nenatūralu*. Autorius pasitelkia masinės ir populiaros kultūros šaltinius, pabrėžia jų svarbą formuojant tiek tautines, tiek visuomenines tapatybes. Analizuojama intymumo ir viešumo samprata viešosiose institucijose, pastarųjų noras kurti normatyvines nuostatas. Autorius skatina ne tik kalbėti apie idealistines Lietuvos visuomenės ir lietuvių tautos puses, bet ir demistifikuoti daugelį mūsų sąmonėje ir vaizduotėje egzistuojančių tautinių mitų, taip priešinantys vyraujančioms mitologijoms, kurių tikslas – išlaikyti egzistuojančius galios santykius.

Jolita S a r c e v i č i e n ė

Rima P r a s p a l i a u s k i e n ė. **Nereikalingi ir pavojingi: XVIII a. pabaigos – XIX a. pirmosios pusės elgetos, valkatos ir plėšikai Lietuvoje.** Vilnius: Žara, 2001. 172 p.

Visuomenės marginalinių grupių istorija – nauja tema Lietuvos istoriografijoje, iki šiol susilaukusi tik pavienių istorikų dėmesio. Autorė, pristatydama savo studiją, teigia, jog tokios visuomenė grupės „niekada nebuvo didelės, nedarė didesnės įtakos valstybiniam, politiniam, ekonominiam bei kultūriniam šalies gyvenimui. Nepaisant to, jos mums svarbios būtent dėl netradicinio gyvenimo būdo. Susipažinus su marginalinių visuomenės grupių gyvenimo būdu, galima kiek kitaip suvokti visuomenę, jos nehomogeniškumą, elgesio ir kultūrų skirtumus“.

Darbą (be įžangos, temos tyrimų ir naudotų šaltinių apžvalgos) sudaro trys dalys, skirtos kiekvienai iš analizuojamų marginalinių grupių: elgetoms, valkatoms ir plėšikų gaujoms. Chronologiškai autorė tiria laikotarpį nuo XVIII a. pabaigos iki baudžiavos panaikinimo išvakarių, kaip pati teigia, „visuomenės modernėjimo priešaušrio“. Geografiškai apimamos Vilniaus, o nuo 1843 m. – ir Kauno gubernijos.

Skyriuje „Elgetos ir visuomenė XVIII a. pabaigoje – XIX a. pirmojoje pusėje“ aptariamas visuomenės noras eliminuoti ar bent kontroliuoti elgetavimą, labdaros draugijų veikla, valdžios ir visuomenės požiūris į elgetas, Bažnyčios vaidmuo sprendžiant šį socialinį klausimą. Bandoma pažvelgti į pačių elgetų mentalitetą, taip piešiant pakankamai išsamų jų portretą. Autorė naudojo špitolių komisijos protokolus, prieglaudų žurnalus ir elgetų rejestrus, amžininkų pasisakymus nagrinėjama tema ir kt.

„Tradicinėje visuomenėje valkata buvo socialiai nepriklausomas, t. y. neturintis šeimininko, asmuo“ – antrojo skyriaus objektą pristato autorė. Čia ji analizuoja teisinės nuostatas šios socialinės grupės atžvilgiu, kuri dėl savo gyvenimo būdo buvo laikoma maištaujančia prieš socialinę tvarką ir todėl baudžiama: vyrai plakami rykštėmis, jauni ir sveiki atiduodami į kariuomenę, netinkami – tremiami į Sibirą, moterys – siunčiamos į fabrikus. Autorė ir šiame skyriuje bando rekonstruoti kolektyvinį valkatų portretą: jų gyvenimo būdą bei mentalitetą, elgsenos tipus (keliaujantis amatininkas ar darbininkas, elgeta be leidimo elgetauti, buvęs kareivis, nusikaltėlis), dažniausiai pasiremama valkatų gyvenimo aprašymais, teismo bylomis.

Trečioji knygos dalis skirta „organizuoto nusikalstamumo struktūroms“ – plėšikų gaujoms. Analizuota jų etnosocialinė struktūra, dydis, vidaus gyvenimas, veikimo vieta ir braižas, plėšikams padėję asmenys (prekiavę vogtais daiktais, ginklais, padirbtais dokumentais). Taip pat skirta dėmesio ir visuomenės reakcijai į šių gaujų narius: valdžios priemonėms, visuomenėje susiklosčiusiam plėšiko įvaizdžiui, bandymams mitologizuoti plėšikus, juos paverčiant vargšų užtarėjais, „svieto lygintojais“.

Knygoje panaudoti ne tik archyviniai šaltiniai, bet ir aptariamojo laikotarpio periodinė spauda, grožinė ir didaktinė literatūra. Pastaroji, beje, praplėtė šaltinių interpretacijos lauką, suteikė autorei galimybių rekonstruoti visuomenėje susiformavusias nuostatas marginalinių grupių atžvilgiu. Užsienio istorikų darbų pažinimas taip pat padėjo autorei ieškant analogijų platesniame kontekste Europoje ir už Atlanto. Darbą praturtina ikonografinė medžiaga, asmenvardžių bei vietovardžių rodyklė ir Lietuvos istoriografijoje nedažnai pasitaikanti plati santrauka anglų kalba.

Jolita S a r c e v i č i e n ė

Jurgis G i m b u t a s. **Lietuvos kaimo trobesių puošmenys**. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1999. 259 p.

Jurgio Gimbuto knyga „Lietuvos kaimo trobesių puošmenys“ nepretenduoja tapti išsamia šios liaudies architektūros srities studija. Knygos tikslas – supažindinti su Lietuvos kaimo trobesių puošmenimis tokiais, kokie jie buvo maždaug XX a. pradžioje, nebandant atrinkti gražiausių, būdingiausių ar lietuviškiausių pavyzdžių, atmesti miesto ir dvaro kultūrų, profesionaliosios architektūros ir dailės įtakoje atsiradusias formas. „Verta susipažinti su tuo, ką turime, o ne ką norėtume matyti“ (p. 7). Knygos pagrindą sudaro kruopščiai atrinktas kokybiškų nuotraukų ir preciziškai atliktų brėžinių rinkinys, sudarytas autoriaus surinktos išties gausios – apie 3430 vienetų autentiškos medžiagos pagrindu, kuri tik papildoma, paaiškina ir apibendrina dalykiškas ir lakoniškas, mažesniąją knygos dalį užimantis tekstas.

Kiek leido autoriaus surinktos medžiagos kiekis, kaimo trobesių puošmenys pristatyti ir nagrinėti regioniniu principu, bandant pastebėti jų savitumus ir paplitimą įvairiose Lietuvos vietose. Puošmenų apibūdinimas pradėtas stogo skydų, vėjalenčių, karnizų ir lėkių puošyba, pratęstas prieangių ir prieklėčių kolonų ir tvorėlių aptarimu, sienų plokštumų puošmenų: sienų kerčių, profiliuotų sijų ir gegnių galų, apsauginių pageginių skydelių ir lentinių sienų apkalų pristatymu, atskirais skyreliais aptarti durų ir langų puošmenys. Paskutiniame skyrelyje trumpai užsiminta ir apie vartų, vartelių, tvorų bei šulinių puošyba, nors jie jau yra smulkiosios architektūros objektai, o ne puoštos pastato dalys. Nors ir kukliai, nepamiršti paminėti ir kai kurie pastebėjimai, susiję su trobesių polichromija, gilesnėms jos studijoms pateiktos nuorodos į šią temą plačiau nagrinėjusių autorių darbus.

Kaimo trobesių puošmenys J. Gimbutą labiau domina meniniu, o ne tipologiniu aspektu. Anot autoriaus, „turime reikalą su savita meno apraiška, tad bandymai

suvesti visa tai į schemas vargu ar turi mokslinį pagrindą ir kažin ar reikalingi“ (p. 109). Dėmesys meninei puošmenų ornamentikos įvairovei, jai būdingam variantiškumui atsispindi ir knygos iliustracijose, nors jose pateikti pavyzdžiai atskleidžia ne tik meninę, bet ir tipologinę ornamentų įvairovę. Kai kurių puošmenų ornamentus autorius pristatinėjo laikydamasis suskirstymo į geometrinius, augalinius ir zoomorfinius, kitus bandė tipizuoti remdamasis jų kompozicijos ar konstrukcijos bruožais, tačiau į išsamias ornamentikos studijas nesigilino. Tekste trumpai, bet dalykiškai paliečiama ir puošiamų dalių praktinė paskirtis, konstrukcinė sandara, minima kai kurių puošmenų kilmė ir paplitimas už Lietuvos ribų. Kadangi knygos tekstas ir iliustracijos glaudžiai susiję, jame gausu iliustruojančios medžiagos aprašymų bei nuorodų į vieną ar kitą atskirai nuo teksto, o kartais ir skirtingose knygos vietose esančią iliustraciją. Todėl, sekant teksto mintį, kartu naudotis ją iliustruojančiais pavyzdžiais yra išties keblu; tai pastebėjo ir pats knygos autorius (p. 7).

Knygos pabaigoje pateiktas trumpas ornamentų žodynėlis supažindina su kai kuriais tekste pavartotais ornamentų ar jų sudėtinių dalių pavadinimais, terminais, apibūdinančiais jų kompozicinę sandarą, taip pat paaiškina kai kuriuos architektūrologijoje ir dailėtyroje vartojamus terminus. Ne visi paaiškinti terminai yra ornamentų ar jų dalių pavadinimai (pvz., sandrikas, konsolė), kai kurie tekste pavartotieji, galėję būti į žodynėlį įtraukti, į jį nepateko (pvz., kartušas, kikumonas, drakoninis ornamentas). Galbūt knygos gale vertėjo pateikti ne tik ornamentų, bet ir kai kurių tekste pavartotų profesionaliosios ir liaudies architektūros elementų bei konstrukcijų pavadinimų ir terminų žodyną (pvz., valminis stogas, čiukuras, gegnė, piliastaras, megaronas), kuris būtų buvęs naudingas mažiau patyrusiems skaitytojams.

J. Gimbutas pateikė platiesiems skaitytojams išties vertingą ir svarų darbą, pristatantį nykstančias kaimo trobesių puošybos tradicijas. Net ir atsiribojęs nuo išsamaus ir išbaigto mokslinio tiriamojo požiūrio į šią architektūros sritį, jis paruošė gana tvirtus, moksliškai pagrįstus pagrindus tolesniems trobesių puošybos ir ornamentikos tyrinėjimams, bet svarbiausia pateikė vertingą dovana, padarydamas prieinamus visiems, ne tik tyrinėtojams, muziejų ir archyvų fondų lobynus.

Ilona B u r i n s k a i t ė

Annaberger Annalen. Jahrbuch über Litauen und deutsch-litauische Beziehungen. Hrsg. Arthur Hermann und Annemarie Lepa i. A. des Baltischen Christlichen Studentenbundes. Nr. 8. Bonn, 2000. 268 S.

Išleistas aštuntas vienintelio vokiečių kalba leidžiamo mokslinių ir informacinių publikacijų apie Lietuvą ir vokiečių bei lietuvių ryšius metraščio tomas. Metraštis „Annaberger Annalen“ leidžiamas nuo 1993 m. kaip ankstesnio lietuviško leidinio „Annabergo lapelis“ (1974–1992 m. išleisti 23 sąsiuviniai), skirto Baltų studentų sąjungos veiklai apvžvelgti, tąsa. Ši sąjunga, įkurta 1947 m. estų, latvių ir lietuvių krikščionių studentų iniciatyva tautinei veiklai vystyti, Bonoje turi savo studentų bendrąbutį ir suvažiavimų patalpas.

„Annaberger Annalen“ publikacijose nagrinėjami tiek istoriniai, tiek šiuolaikiniai Vokietijos ir Lietuvos santykiai bei sąveikos ir Lietuvos kultūra, itin pabrėžiant Prūsų Lietuvos, visų pirma Klaipėdos krašto, reikšmę Vokietijai ir Lietuvai. Tiesioginė Vokietijos ir Lietuvos kaimynystė baigėsi 1945 m., panaikinus Prūsiją, bet dviejų šalių ryšiai nenutrūko, o paskutinį dešimtmetį, Lietuvai atgavus nepriklausomybę, gerokai suintensyvėjo. Lietuvos mokslininkai vis dažniau vyksta mokslinių stažuoočių į Vokietijos bibliotekas bei archyvus ir atlieka reikšmingus vokiečių bei lietuvių istorinių bei kultūrinių ryšių tyrimus. Aštuoniuose „Annaberger Annalen“ tomuose publikacijas paskelbė per 80 autorių. Kai kurie tomai buvo sudaryti kaip teminiai leidiniai.

Pastarajame metraščio tome skelbiamų 16 autorių (dauguma jų – Lietuvos mokslininkai) straipsniai telkiasi ties trimis problemineis akcentais: Klaipėdos kraštas XX amžiuje, vokiečių bei lietuvių raštijos Rytų Prūsijoje sąveika ir Lietuva XX amžiuje. Vygantas Vareikis nagrinėja Šaulių sąjungos vaidmenį užimant Klaipėdos kraštą 1923 metais. Saulius Pivoras supažindina su visai netyrinėta Švedijos pozicija į Klaipėdos krašto prijungimą prie Lietuvos 1923–1924 metais. Arūnė Arbušauskaitė nužymi Klaipėdos krašto optantų, likusių Lietuvos piliečiais po 1939 m., likimą. Apie juos dabar renkama informacija. Martynas Purvinas, pasakodamas apie pokario vandalizmą – Klaipėdos krašto kapinių naikinimą, svarsto ir būtinybę objektyviai ištirti specifinius, per šimtmečius iki priešiško nusiritusius santykius tarp Didžiosios ir Mažosios Lietuvos gyventojų, priklausiusių skirtingiems Europos kultūros arealams. Algirdas Matulevičius pristato pirmąją Mažosios Lietuvos enciklopedijos tomą, išleistą Mažosios Lietuvos fondo JAV iniciatyva. Į antrąją straipsnių grupę įveda Žavinta Sidabraitė, Slaptajame valstybiniame Prūsijos kultūros paveldo archyve radusi iki šiol netyrinėtų dokumentų, leidusių papildyti žinias apie Christianą Gottliebą Mielcke. Mielcke's amžininką, Vokietijoje tuo metu žinomą literatą Abrahamą Jacobą Panzelį, dėl savo komunikabilumo, plačių pažiūrų ir

nepastovaus gyvenimo būdo tarpininkavusį tarp įvairių Europos kultūrų, pristato Vilija Gerulaitienė, Bavarijos valstybinėje bibliotekoje Miunchene radusi Gottfriedo Ostermeyerio Penzeliui rašytą laišką. Kristijono Donelaičio ainis Lutzas F. W. We-nau ne tik nagrinėja vokiečių paveikslą Donelaičio kūryboje, bet ir apžvelgia vo-kiečių literatūrą Donelaičio kūrybos tyrinėjimus. Kristina Brazaitis straipsnyje apie Johannesą Bobrowskį bando išvelgti „nevokiškus“ šio lietuvių kultūros draugo būdo savitumus. Straipsniai, skirti XX a. Lietuvos istorijai ir kultūrai, supažindina su Wilhelmo von Uracho išrinkimu Lietuvos karaliumi 1918 m. (Sergejus von Cube), Vokietijos ir Sovietų Sąjungos ginčus dėl Vakarų Suvalkijos 1939–1941 m. (John de Jonge), senų žmonių gyvenimą lietuvių kaimuose amžių sandūroje (Man-fredas Kleinas), psichologine Juozo Tumo-Vaižganto diagrama (Christina J. Niko-lajew), istorine kančios Rytų Europoje patirtimi (Andrius Martinkus, versta iš „Šiaurės Atėnuose“ 2000 m. Nr. 30 skelbto straipsnio), žydų bendruomenėmis Lietuvoje ir Latvijoje (Joscha Zmarzlik). Publikuojamas į vokiečių kalbą išverstas Vytauto Ku-biliaus knygos „XX amžiaus literatūra: Lietuvių literatūros istorija“ (Vilnius: Alma littera, 1995) skyrius „Nuo „Atlydžio“ iki nepriklausomybės“.

„Annaberger Annalen“ yra reikšmingas leidinys, atkreipiantis dėmesį į kai ku-rias dar debesimis tebetvyrančias skausmingas Lietuvos ir Vokietijos istorijos pro-blemas, siekiantis pildyti spragas dviejų tautų santykių istorijoje ir ieškoti sąlyčio taškų naujoje europinio konteksto perspektyvoje.

Vilija Gerulaitienė